

LAIA DE AHUMADA

Eulàlia Duran i Grau. Converses íntimes

EULÀLIA DURAN I GRAU

Converses íntimes

Laia de Ahumada

Amb la col·laboració de:

PRESENTACIÓ

«Lo que el pasado deja son huellas, pero esas huellas, en sí mismas, no constituyen “memoria” a menos que sean evocadas en un marco que les dé sentido.»
(Elisabeth Jelin)

© 2017: Laia de Ahumada
© de l'edició: Museu de Cervera
© de les fotografies: col·lecció particular. Eulàlia Duran i Grau

Direcció de la col·lecció: Carme Bergés Saura
Correcció de textos: Roser Lacueva
Disseny i maquetació: Anna Domenjó Setó
Fotografia de la coberta: Eulàlia Duran i Grau
Impressió: Impremta Minerva
ISBN: 978-84-938838-5-0
Dipòsit legal: L 1204-2017

Aquest llibre no podrà ser reproduït,
ni totalment ni parcialment,
sense el permís previ escrit de l'editor.
Tots els drets reservats.

Les Monografies del Museu arriben al seu núm. 4 amb un títol molt especial: *Eulàlia Duran i Grau. Converses íntimes*. I ho és, d'especial, per molts motius. Primer, perquè posa en relleu un nom propi amb una personalitat i una força impressionant que permet fer, a partir del seu testimoni en primera persona, un retrat social precís d'una època i d'un país. Segon, perquè aquest nom propi és el de l'Eulàlia Duran Grau, darrera propietària de la Casa Duran abans de la seva reconversió en Casa Museu i, per tant, còmplice i corresponsable que la ciutat de Cervera disposi, actualment, d'un equipament de primer ordre obert al públic. Les seves converses íntimes, doncs, ens ajuden a completar i a millorar el mosaic de memòries que és la Casa Duran. Tercer, perquè rescatem d'un cert anonimat un nom de dona, d'una dona amb una trajectòria vital que la iguala a molts dels estudiosos i intel·lectuals de l'època reconeguts arreu. Una dona, com tantes altres, que s'han fet a si mateixes, sovint, a l'ombra del pare (Agustí Duran i Sanpere), de qui fou el seu company (Max Cahner), dels seus amics i mestres (Pierre Vil·lar, Vicens Vives, Jordi Rubió, Miquel Batllori, Joan Fuster, i tants altres), sense fer soroll, sense buscar protagonismes individuals i, sobretot, sense perdre l'actitud vital i positiva, també crítica i incisiva, que l'ha caracteritzat. Quart, perquè amb aquest títol el Museu continua, i fa un salt de qualitat, en la seva recerca en memòria oral que, des de fa uns anys, està duent a terme al voltant de la Casa Duran per tal de conèixer i reconèixer les diferents «veus» que ens expliquen l'habitatge i, en definitiva, que ens expliquen la vida a la Cervera dels segles XIX i XX.

Les històries de vida com una oportunitat per construir nous relats. La publicació d'aquesta monografia, en definitiva, ens dóna l'oportunitat de continuar treballant sota la premissa que defineix la major part dels projectes del Museu i

Eulàlia amb els seus pares a la terrassa de la casa Duran

que es fonamenta en el convenciment més absolut que la memòria i les experiències personals i col·lectives tenen un alt valor de coneixement i que, a més a més, proporcionen una pluralitat d'històries que esdevenen més veraces i potents que els «grans relats».

La memòria, concepte fonamental de l'experiència humana, s'associa a la identitat –individual i de grup social– però, també, a la justícia i la dignitat. Des d'aquest punt de vista, donar veu a experiències personals ens ajuda a explicar i a interpretar el passat però, segurament, també ens permet entendre millor el present i afrontar el futur.

La història de vida de l'Eulàlia és memòria individual –dignitat i coherència– però esdevé, al mateix temps, la memòria d'un temps, i és aquesta dimensió la que ens interessa en aquest afany de construir «petits» relats, més plurals, més complexos, més subjectius però, també, més reals i amb més connexions.

Carme Bergés Saura
Directora del Museu de Cervera

PRÒLEG

«Procura anar extenent la corrent de simpaties
que despertes i que et retorna amb escriu.»
(Hermínia Grau)¹

He volgut encapçalar aquest pròleg amb una frase d'Hermínia Grau, extreta d'una de les cartes que va escriure a la seva filla, Eulàlia Duran, quan aquesta, amb setze anys, va viatjar a Suïssa. I ho he volgut fer perquè m'he sentit molt identificada amb les seves paraules, amb aquest «corrent de simpaties» que ha despertat Eulàlia al llarg dels anys, –en mi i en bona part dels seus alumnes, col·legues i amics– amb el seu fer cordial i amable, amb la seva saviesa, humanitat, erudició i entusiasme.

Aquest llibre vol ser un acte d'agraïment, un homenatge a la seva persona i al seu treball incansable; però amagaria una part de la veritat si digués que només això l'ha motivat. També hi ha una curiositat personal insaciable per saber com s'ho fan les persones per viure amb sentit; i un sentiment de justícia de gènere que em porta a rescatar la doctora Duran de l'ombra on la va postergar el fet de ser la filla d'un gran arxiver i erudit, com Agustí Duran, i muller d'un emprenedor de la cultura, com va ser Max Cahner. Aquest llibre, doncs, és un homenatge a Eulàlia Duran, però també un descobriment de la seva íntima humanitat, i una recuperació merescuda del seu protagonisme en la història del nostre país. Un protagonisme que es mereix amb escriu després de tantes hores d'estudi i de treball silenciosos, després de tota una vida passada recuperant i escrivint històries d'altri.

Fa molts anys que conec l'Eulàlia. Com a professora em va fascinar, pel que explicava i sobretot per com era: una persona sàvia, a més d'erudita, difícil de trobar en el món universitari. Com a directora de tesi, el seu mestratge, les converses al despatx de la universitat i a casa seva, el treball conjunt, el seguiment minuciós van ser per a mi un aprenentatge enriquidor, no només filologicohistòric, sinó també humà.

¹ Carta d'Hermínia Grau a Eulàlia Duran, Caldes de Boi, 1950. Fons familiar conservat per Eulàlia Duran.

Després de la presentació de la tesi vam seguir veient-nos, comunicant-nos les publicacions, les troballes, mantenint l'amistat. Aquelles converses van generar empaties que amb el temps van esdevenir confidències, sempre mogudes per la curiositat mútua, per les preguntes de recerca i vitals. D'aquí van néixer les ganes de fer-li una entrevista a fons que es pogués convertir en un llibre. Li ho vaig proposar un parell de vegades i sempre em va dir que no. No era el moment. I vaig esperar. Fins que ja a prop de complir els vuitanta anys, per fi em va dir les paraules esperades: *totus tuus*. Així va començar aquesta aventura, cristal·litzada en aquest llibre.

La vaig anar a visitar cada dimarts al matí durant uns quants mesos, amb la gravadora a la mà i unes quantes preguntes escrites en un paper que mai no mirava. La conversa se'ns emportava d'ací d'allà, perquè els records són així, volubles i intermitents, esmunyedissos i anàrquics. Quan arribava a casa seva sempre la trobava a punt, ben arreglada, i sempre recordava on ens havíem quedat el dia anterior. Per humilitat, més que no pas per evidència, em repetia sovint que ja no tenia memòria, malgrat això en tot moment estava al cas de la conversa i seguia fidel el meu discurs com si estigués dirigint-me la tesi. Coneixent-la, sabia que no ho feia per controlar, sinó per mètode. Ella diu que no té memòria, però penso que més aviat la té massa plena, com la seva biblioteca, i li costa trobar el llibre o el record que busca.

A qui li pot interessar tot això? –em preguntava sovint. Si a mi m'interessa, per què no pot interessar algú altre? –li responia. D'alumna i amiga, havia passat a confident. Me'n vaig adonar el primer dia, per un detall molt simple: abans em rebia a la saleta de les visites, i ara em feia passar a l'estudi, el seu *sancta sanctorum*, on treballa, llegeix i reflexiona.

I ens ho vam passar bé. S'ho va passar bé. L'Eulàlia reia sovint durant la conversa; ho fa sempre, potser per un punt de tímidesa, o potser per amagar allò que no pot callar. Així que, entre rialles i silencis, vam anar desgranant la conversa, i de forma expressa o no, vam deixar de banda la part més acadèmica, que ja ens la sabíem, per entrar en la més íntima, que era la que ella volia compartir.

Haig d'agrair a Maria Toldrà, amiga i col·laboradora, que s'hagi encarregat de fer aquesta feina més àrdua, la de glossar de forma minuciosa, en la introducció d'aquest llibre, i en la bibliografia final, el vessant acadèmic de la Dra. Duran, que tan bé coneix.

L'any 1948, Lluís Nicolau d'Olwer preguntava a Hermínia Grau: «Què fa la Laly? Segueix tenint aquell mirar tan clar i tan dolç?»² Si ara m'ho preguntés a mi, no dubtaria a respondre-li: I tant que sí! Continua tenint el mirar tan clar de la persona que no s'ha d'amagar de res, de qui ha viscut amb absoluta llibertat i confiança, de qui sap molt bé el que no vol i que per això mateix no té pèls a la llengua i diu les coses pel seu nom, però ben dites, amagant-se sovint, com una nena entremaliada, darrere d'una espontània riallada. Sí, senyor d'Olwer, després de més de seixanta anys, no ha perdut ni un bri de transparència ni de dolçor, li ho puc assegurar.

Agraeixo a Eulàlia Duran cada una de les converses que vam mantenir, i que hem anat mantenint mentre es teixia el llibre, l'accés a la documentació, les cartes, les fotografies, l'ànima i la vida..., als records que van i vénen, perquè no són lineals, sinó que circulen per una espiral calidoscòpica que els fa prendre tons diferents, segons des de qui i des d'on es miren.

Laia de Ahumada
Barcelona, gener de 2017

2. Nicolau d'Olwer, Lluís, *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*. Barcelona: Curial edicions; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 125.

INTRODUCCIÓ

En la llarga conversa d'aquestes pàgines, Eulàlia Duran recorda que el seu pare, Agustí Duran i Sanpere, deia sovint sobre la filla que «tot li era pàtria». L'al·ludida s'autodefineix també com a «camaleònica» i confessa la seva facilitat per adaptar-se a situacions noves. Aquesta actitud està estretament lligada a una característica de la professora Duran que aquí em servirà per presentar la seva activitat investigadora: la capacitat per explorar i fer-se seves tècniques de disciplines veïnes, al servei de la voluntat d'aproximar-se a l'objecte d'estudi des d'una perspectiva oberta i renovada.

En el cas d'Eulàlia Duran, per formació acadèmica i pel context familiar, el punt de sortida és la història. Ara bé, la seva concepció d'aquesta disciplina queda força lluny de l'enfocament socioeconòmic que imperava els anys en què s'afirmava la seva carrera com a investigadora. Segurament perquè des de sempre s'ha mogut entre arxius —en un, l'Històric de Barcelona, va ser literalment casa seva durant la infantesa i l'adolescència; en un altre, l'Històric de Cervera, hi aprenia l'ofici els estius—, el lema *ad fontes* podria presidir perfectament la seva metodologia de treball. La història s'escriu a partir de documents —i també d'objectes, però la vena arqueològica, igualment viscuda des de la infantesa de la mà del pare, només apareix d'esquitllentes en la seva obra, en l'interès pels erudits antiquaris del XVI. I entre aquells documents, els que han cridat més l'atenció de Duran han estat els textos historiogràfics, les cròniques i les històries, i no n'han quedat gaire lluny alguns gèneres en altres temps considerats menors, com els relacionats amb l'antiquària, l'epistolografia..., seguint un fil que, sense solució de continuïtat, duu a la literatura —al diàleg, la novel·la, la poesia. Mig per necessitat, mig per casualitat, Duran va topiar amb la filologia, a la qual va arribar professionalment per viarany certament curiosos que el lector trobarà detallats en aquest llibre, a l'inici d'una llarga carrera docent a la Universitat de Barcelona que va finalitzar el 2004 com a catedràtica de Literatura Catalana Moderna. Massa d'Història per als filòlegs, massa de Filologia per als historiadors, Duran es va construir una nova «pàtria» al jove Departament de Filologia Catalana impartint una assignatura única en el pla d'estudis del moment, «Història i cultura als Països Catalans», amb un títol que era tota una declaració de principis dels objectius, la metodologia i l'abast

territorial de les seves investigacions. Prenent, per exemple, aquest últim aspecte, recordem que Duran s'ha mogut de forma natural entre figures, biblioteques i arxius catalans, valencians i mallorquins, assumint l'existència d'una comunitat política i cultural indiscutible, tot i les diferències entre els regnes, a l'època en què s'ha sentit més còmoda, l'Edat Moderna, la que va –per entendre'ns i triant com a exemple temes estudiats per l'autora– de Pere Miquel Carbonell a Narcís Feliu de la Penya o de Ferran el Catòlic a les guerres amb França del final del XVIII.

Per Eulàlia Duran, el lligam entre la història i la filologia és tan necessari com evident, perquè totes dues no deixen de confluir en un concepte més ampli, la història de la cultura. Els textos literaris són una font «històrica», no pas en el sentit estricte de qui hi busca la confirmació de dades i dates –tal com s'havien valorat en altres temps la «veracitat» i els «errors» de les cròniques–, sinó com a construcció deliberada, a partir d'uns determinats codis formals, que reflecteix unes mentalitats passades; d'aquí el seu interès per a l'historiador: no cal buscar-hi tant el què, com el qui, el com i el perquè s'explica.

Quan Duran comença a interessar-se per l'Edat Moderna, aquesta època, amb la seva producció literària, era titllada de Decadència. Un tòpic recurrent en la història de les civilitzacions que, en el cas català, s'havia utilitzat per exaltar la Renaixença com a hereva del prestigiós passat medieval, havia adquirit carta de naturalesa en la periodització de la història de la literatura, i no era rar que els qui més havien contribuït a aclarir el panorama amb estudis i visions de conjunt de gran qualitat manifestessin prejudicis a l'hora de valorar la producció dels segles XVI-XVIII. Només cal recordar un dels mestres de Duran, Jordi Rubió i Balaguer, autor d'una síntesi pionera del període per a la *Historia general de las literaturas hispánicas*, dirigida per Guillem Díaz-Plaja.³ Per dotar de continguts l'ensenyament de la literatura catalana d'aquells segles i la nova càtedra dedicada al seu estudi a la Universitat de Barcelona, Duran pren consciència de la necessitat de dues tasques filològiques bàsiques: l'inventari del que s'ha conservat de la producció literària moderna i l'edició dels seus textos més significatius.

Pel que fa a la primera tasca, Duran dirigeix un projecte de llarga durada d'inventari i descripció de manuscrits –literaris, científics, religiosos, etc.– produïts en

3. Guillem DIAZ PLAJA (dir.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, III-V. Barcelona: Barna, 1953-1958. N'hi ha traducció catalana: Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, II-III. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985-1986.

qualsevol llengua als territoris catalans de l'antiga Corona d'Aragó. El projecte, emparat per l'Institut d'Estudis Catalans, ha donat com a resultat els sis volums del *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620) i el Repertori [...] (1620-1714)* (1998-2008),⁴ i des de 2011 té la seva continuació en la base de dades Manuscrits catalans de l'Edat Moderna (1474-1814) <<http://mcem.iec.cat/>>. A aquest projecte dec el privilegi de col·laborar amb la Dra. Duran des de fa una vintena d'anys. En la mateixa línia se situa el *Corpus textual de la Catalunya del Nord*, dedicat a la producció impresa i dirigit per Duran des del mateix Institut, amb coordinació d'Eulàlia Miralles.

Pel que fa a l'edició de textos, Duran ha excel·lit en la publicació d'algunes obres clau, inèdites o poc conegudes, de la història literària moderna, amb preferència pel cinc-cents. La seva edició dels *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig (1981), és un treball de referència que al seu moment va confirmar aquesta obra com el gran clàssic de la literatura catalana del XVI i va posar les bases per a l'estudi de la biografia de l'autor i el gènere literari del col·loqui a Catalunya, dues línies continuades en la recent edició d'un deixeble de Duran, Josep Solervicens, i Enric Querol.⁵ Amb *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»* (1984), es presentava al lector la versió catalana d'una altra obra important per la seva aportació a l'estudi de l'epigrafia i la recuperació del mite imperial de Tàrraco. Dos exemples, els de Despuig i Ponç d'Icard, de la difusió a la Catalunya del XVI dels corrents de pensament i la literatura renaixentistes. La llista d'edicions preparades per Duran és llarga. Inclou, entre altres, *Les Cròniques valencianes sobre les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia* (1984), complement de la seva monografia sobre *Les Germanies als Països Catalans* (1982), a les quals havia dedicat la tesi doctoral. Conté, encara, algunes edicions preparades a quatre mans amb investigadors de diferents especialitats –Duran ha estat sempre una treballadora d'equip. Uns quants exemples: amb el seu pare, Agustí Duran i Sanpere, *La Passió de Cervera: misteri del segle XVI* (1984); amb Mariàngela Vilallonga, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso del Panormita* (1990), una obra essencial per a la creació de la imatge d'Alfons el Magnànim com a monarca protector de les *litterae humaniores*; amb Joan Requesens, *Profecia i poder al Renaixement* (1997), en el qual s'editen

4. Per a les referències bibliogràfiques completes dels treballs aquí citats, vegeu la Bibliografia selecta d'Eulàlia Duran inclosa en aquest volum.

5. Cristòfol DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, ed. Enric Querol i Josep Solervicens. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011.

profecies polítiques referents a Ferran el Catòlic; amb Martí Duran, *l'Obra profana: Apologies, València 1545*, de Joan Baptista Anyés (2001). Conseqüència del convenciment de la necessitat de dotar la literatura catalana moderna d'edicions fiables dels seus grans textos, no és estrany que algunes de les tesis doctorals que Duran ha dirigit estiguin destinades a la mateixa finalitat. Valguin com a exemple les *Cròniques d'Espanya*, de Pere Miquel Carbonell, a cura d'Agustí Alcoberro (1997),⁶ i la *Història general de Catalunya*, d'Antoni Viladamor, a cura d'Eulàlia Miralles (2007).⁷ I no tan sols de textos historiogràfics: els *Epistolaris d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens* (2003),⁸ editats per Laia de Ahumada, reflecteixen dues maneres de fer de la noblesa catalana en el moment que el centre del poder monàrquic s'allunya decisivament de la Corona d'Aragó. Un altre camp que cal cobrir és el de les edicions divulgatives. Duran i el citat Solervicens van publicar el 1996 *Renaixement a la carta*, una celebrada antologia nascuda com a manual universitari que presentava de forma amena a un públic general els resultats dels renovats estudis sobre el XVI català.

Al costat d'aquests projectes de desbrossa i preparació de materials que Duran ha impulsat des de les institucions de les quals és membre (ja hem citat la Universitat de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans, i hi haurem d'afegir l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), hi ha la col·laboració en diccionaris i enciclopèdies. L'autora ha reconegut sempre la importància que van tenir en la seva formació els anys com a redactora de la *Gran Enciclopèdia Catalana*. En van sortir uns dos-cents articles i tot el que això suposa: una feïnada immensa, en aquella època professionalment menys reconeguda per a una dona, que ajuda a entendre el pòsit de coneixements acumulats i la capacitat per resumir-los i fer-los entenedors per al lector. Entre parèntesis: la «facilitat» amb què es llegeix la prosa clara i fluïda de l'Eulàlia, de frases curtes i tall clàssic, no exempta d'ironia, en deu ser un altre resultat. Anys a venir, aquesta experiència li devia ser útil per fer-se càrrec, amb Pere Molas i Ribalta i Josep Massot i Muntaner, de la direcció del *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres* (2012), sota el patrocini de la mateixa Acadèmia. Entre els redactors del diccionari hi trobem Mireia Campabadal, que

6. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, 2 vol., ed. Agustí Alcoberro. Barcelona: Barcino, 1997 (Els Nostres Clàssics, B 16-17).

7. Antoni VILADAMOR, *Història general de Catalunya*, 2 vol., ed. Eulàlia Miralles. Barcelona: Fundació Noguera, 2007.

8. *Epistolaris d'Hipòlita Rois de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*, ed. Eulàlia de Ahumada. València: Universitat de València, 2003.

ja havia dedicat a la institució la seva tesi doctoral, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII* (2006), codirigida per Duran.⁹

Des del plantejament d'Eulàlia Duran, però, aquelles tasques prèvies –inventaris, edicions, diccionaris...– són el punt de partida per a l'elaboració d'estudis monogràfics. Aquí només faré un breu repàs de les temàtiques tractades en els seus articles d'investigació, prenent com a punt de referència la tria publicada per qui signa aquestes ratlles com a homenatge als 70 anys de la professora, amb el títol *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement* (2004) –volum que es va complementar el 2007 amb un recull de treballs firmats per col·legues i deixebles, *El (re) descobriment de l'edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*.¹⁰

Als Estudis de 2004, els articles de Duran es classificaven en dos grans blocs: els referents a aspectes ideològics i de terminologia determinants en el procés de construcció de la imatge del país i les seves institucions, i els treballs d'història cultural i literària. Al primer bloc destaquen els articles sobre simbologia política i identitat nacional catalana als inicis de l'Edat Moderna. Un cop més, l'anàlisi pacient d'una terminologia que, abans com ara, adquireix matisos diferents segons qui la fa servir (*nació, terra, català...*) és la base del discurs. Els qui hem seguit les seves classes recordem les fitxes terminològiques a partir del buidatge d'autors antics –preferentment historiadors– que ens aconsellava elaborar per delimitar el significat de cada paraula, sempre acompanyada del context d'ús. Després de l'anàlisi semàntica, s'imposa l'estudi de la construcció del discurs a partir d'unes formes literàries concretes (cròniques, llegendes, profecies, etc.): d'on surten els textos (fonts), qui els fa servir i per què. Recordem un parell de títols importants: els discursos *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns* (1987) i *Sobre la mitificació dels orígens nacionals catalans* (1991). Poc amiga de les generalitzacions abstractes, Duran ha exemplificat aquella anàlisi en estudis de cas: la construcció de la imatge de dos reis del casal catalanoaragonès, Alfons el Magnànim i Ferran el Catòlic, des de la mateixa cort (vegeu el paràgraf sobre edicions curades per l'autora), però també les imatges del contrapoder (per a l'època de la Germania valenciana: «Aspectes ideològics de les Germanies», 1982; «Entorn de

9. Mireia CAMPABADAL, *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII: l'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

10. *El (re) descobriment de l'edat moderna: estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, ed. Eulàlia Miralles, Josep Solervicens et alii. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Universitat de Barcelona, 2007.

la figura de l'Encobert», 1983). Poder i contrapoder beuen d'un imaginari comú que es construeix amb fonts compartides en una lluita per l'apropiació de determinades imatges del que ha de ser el monarca ideal, dissenyades a la llum de tradicions mil·lenaristes i escatològiques que s'endinsen en models bíblics i medievals.

Un segon bloc d'estudis se centra en la història cultural. Interessa la recepció dels corrents europeus, des de l'acceptació exaltada fins a l'elaboració d'un discurs apològic de la tradició i els autors nostrats («Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», 1991; «La valoració renaixentista d'Ausiàs Marc», 1997), i el paper que hi desenvolupen les institucions i alguns cercles cortesans i erudits del país («Antoni Agustí i els cercles humanístics catalans», 1988; «Antoni Agustí i el seu entorn familiar», 1993). De la mà de la història de la cultura s'arriba a la literatura. Entre els gèneres, és clara la preferència per la historiografia: Pere Tommic, Pere Miquel Carbonell, Narcís Feliu de la Peña... i Joan Binimelis, objecte d'articles destinats a aplanar el camí a l'edició d'una obra de transmissió textual complexa («Joan Binimelis i la guerra de les Germanies a Mallorca», 1981; «Joan Binimelis i la seva història de Mallorca», 1993). Alguns treballs destacables sobre dues novel·les, l'anònima *Qüestió de amor* («Realitat i ficció en la novel·la castellana *Qüestió de amor* (València 1513)», 1995-1996) i la de l'alguerès Antonio Lofrasso («El silenci eloqüent. Barcelona en la novel·la *Los diez libros de fortuna d'amor* d'Antonio Lofrasso (1573)», 1997), dibuixen la complexa relació que s'estableix entre la ficció, construïda a partir de codis formals determinats, i les al·lusions a contextos històrics recognoscibles per als lectors perquè es creï la necessària complicitat entre aquests, començant pel mecenes de torn, i l'autor. És en estudis com aquests on l'ampli coneixement de la societat catalana del segle XVI de Duran es posa al servei de la interpretació de les obres literàries.

Aquest mateix bagatge ha capacitat l'autora per enfrontar-se a la redacció de síntesis panoràmiques de les línies principals del pensament i la producció de l'Edat Moderna catalana. Ja n'havia donat mostres des d'un enfocament històric: «La fi de l'Edat Mitjana i el Renaixement», amb Max Cahner, per a la *Història de Barcelona* dirigida per Duran i Sanpere, el 1975; «El segle XVI» i «El segle XVII», per a la *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*, coordinada per Albert Balcells, el 1981. Anys després redactaria el capítol «Renaixement i Barroc: la il·lusió de la modernitat» per a la *Història de la cultura catalana* dirigida per Pere Gabriel (1997). Hi esbossava un balanç personal de les contradiccions d'una època —el Renaixement s'endú la part del lleó— de confluència de nous corrents i reafirmació de models autòctons.

Presentació a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona del llibre "Història dels Països Catalans" (3 de novembre de 1981)

Els fruits més recents de la producció d'Eulàlia Duran tenen una part important de recuperació de la memòria familiar. El 1995 ja havia editat les *Cartes a Herminia Grau i Aymà*, epistolari de Lluís Nicolau d'Olwer amb la mare de l'autora; posteriorment participa en els homenatges al seu pare (*Agustí Duran i Sanpere, semblança biogràfica*, és del 2000) a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i a Cervera, on gestiona el traspàs definitiu a la ciutat de la Casa Museu Duran i Sanpere i de la biblioteca paterna. Un retorn paral·lel al tribut a la memòria dels mestres: Pierre Vilar, de qui ha traduït diverses obres, sobretot un títol de gran influència entre els historiadors modernistes, *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-1968);¹¹ Miquel Batllori, de qui ha dirigit l'*Obra completa* (1993-2004), amb coordinació de Solervicens; i Joan Fuster —actualment treballa en la seva *Correspondència*.

Eulàlia Duran, fidel a la seva curiositat innata i a la tendència irresistible a implicar-se en nous projectes, ha trobat encara temps els últims anys per fer-se una «pàtria» en el món dels estudis sobre els Borja. Com a presidenta d'honor de

11. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vol. Barcelona: Edicions 62, 1964-1968.

l'Institut Internacional d'Estudis Borgians, ha col·laborat amb l'editor i activista cultural Eliseu Climent en la represa definitiva del *Diplomatari Borja*. En l'haver de la seva aportació personal a la matèria borgiana, destaca un article sobre la difusió de la llegenda negra del llinatge, «Els Borja i els escriptors valencians coetanis» (2008-2009), i una síntesi que ha tingut una bona acollida internacional, «The Borja Family: Historiography, Legend and Literature / La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari» (2008).

Ho deixo aquí. El lector trobarà en aquest volum un elenc dels treballs més significatius de la professora Duran entre 1958 i 2016. La seva lectura, sempre estimul·lant, adquireix nous matisos amb el rerefons de l'entrevista– conversa que Laia de Ahumada condueix, com és habitual en els seus llibres, amb subtilitat i fermesa. El protagonisme recau en la figura de l'entrevistada, en qui la peripècia vital i intel·lectual, sempre apassionant, es combina amb una discreció ben coneguda pels qui hem tingut el plaer de tractar Eulàlia Duran.

Maria Toldrà
Capellades, gener de 2017

I

«El meu pare sempre deia que, a mi, tot m'era pàtria.»

– *Aquesta conversa, Eulàlia, no voldria que fos un treball de recerca sinó un recorregut biogràfic, amb totes les seves mancances, perquè ja sabem que els records són sempre subjectius i sovint esfilagarsats.*

– Saps què passa?, que ja no me'n recordo gaire de certes coses... i de tant en tant hauràs de posar una data per saber on estàs!

– *Així ho faré, però penso que les dates ja les trobem a les enciclopèdies, i en canvi el que es viu, i com es viu, no es troba en cap enciclopèdia...*

– Bé, doncs, *totus tuus*.

– *He començat llegint allò que van escriure de tu i dels teus pares uns bons amics de la família, els Muñoz: l'entrevista que et va fer en Josep Maria Muñoz i Lloret, per a «L'Avenç», i la biografia que va escriure el seu pare, Josep Maria Muñoz i Pujol: «Agustí Duran i Sanpere. Temps i memòria».*

– La biografia del meu pare la vam fer força conjuntament amb en Muñoz i Pujol. Ell va poder disposar de tot l'arxiu familiar.

– *He trobat molt interessant la narració de les peripècies del teu pare per salvar la documentació dels arxius durant la guerra civil. Se'n podria fer una pel·lícula!*

– I no només dels arxius, sinó de biblioteques particulars que perillaven. Primer les van portar a Viladrau i després a Pedralbes. El que no s'ha estudiat mai és el repartiment que es va fer després de la guerra. Les coses van tornar al seu lloc, però no he pogut llegir mai una cosa precisa de com es va tornar tot, perquè van ser els franquistes els qui van tornar els papers. Arxivers i historiadors, com la Clara Estrada, han fet treballs sobre aquest tema. Pensa que a l'Arxiu Nacional de Catalunya, entre els «famosos» papers de Salamanca, hi ha el dietari del meu pare, on apuntava meticulosament tot el que feia cada dia.

– *El seu equip de treball estava format bàsicament per capellans, i això era una mica perillós en aquell moment.*

– A part d'en Martí de Riquer –mentre no es va passar a l'altre bàndol– els qui treballaven en aquesta feina eren capellans, perquè havien de ser lletraferits, gent

Agustí Duran i Eulàlia en l'acte de retorn d'un calze, salvaguardat durant la guerra civil, al prior del monestir de Poblet (1949)

que conegués els arxius, perquè no només van empaquetar els documents, sinó que els van ordenar, i encara es conserva el mateix ordre d'aleshores! Per ells també era una forma de camuflar-se i de guanyar-se algun diner. Un dia que feien un trasllat a Viladrau, el meu pare se'ls va mirar i els va dir: «Tots vostès ja poden resar el rosari perquè no ens passi res, perquè tots vostès són capellans». I ho va dir perquè entre ells no s'ho sabien, mira quina por que hi havia!

– *El teu pare es jugava la vida amb aquesta salvaguarda.*

– I tant! Quan estava preparant el trasllat de l'arxiu de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, de les monges Santjoanistes, de Sant Gervasi, que s'havia convertit en hospital controlat per la FAI, van entrar tres milicians armats per impedir-li que ho fes, i l'haguessin mort si una infermera que hi havia allí no hagués desviat el tret –tocant el braç del pistoler– en el moment que li disparaven. Se'l van endur a ell i a Camil Bas, però els van deixar lliures de seguida. Finalment els milicians

s'ho van endur tot, però gràcies a una persona que espiava, va poder saber on s'havien endut l'arxiu i va poder-lo rescatar comprant-lo a un drapaire del carrer dels Gegants.

I després va salvar l'arxiu comercial dels Alegre –Marià Alegre i Aparici (1756-1831)–, que ara es troba a l'arxiu de la Biblioteca de Catalunya i que va fer les delícies de Pierre Vilar, perquè és un arxiu econòmic d'una companyia d'indianes. I també el va salvar una mica per miracle, comprant-lo a un drapaire. Era molt arriscat fer tot això.

– *A les fotos de família, tu sempre estàs al seu costat.*

– Sí, jo sempre anava amb el meu pare: quan el cridaven perquè havien trobat alguna novetat en les excavacions que feia prop de la Catedral, em feia un gest i jo hi anava al darrere; a les conferències que feia, també hi anava. L'acompanyava a tot arreu, m'encantava! El vaig seguir molt, ja de ben petita.

– *Tu vas néixer el 2 d'abril de 1934 al segon pis de la torre romana de la Casa de l'Ardiaca, seu de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, al carrer de Santa Llúcia número 1, perquè el teu pare n'era el director.*

T'agradava viure en un arxiu?

– Era un somni. Obria una porta i davant meu apareixia l'Arxiu i tot de

persones assegudes en unes taules que, quan em veien, estaven per mi; què més es pot desitjar? Com que vivíem allà, tot el dia els anava a empipar perquè m'expliquessin coses, i com que era la filla de l'«amo»... no s'atrevien a fer-me fora. Tot el dia era a l'Arxiu, em divertia molt, era com un paradís, amb tanta gent. Vivíem en un barri on no teníem veïns: l'únic veí era l'arquebisbe Modrego, o la cereria Subirà, del carrer de la Llibreteria, i para de comptar. No hi havia veïnatge, aleshores el meu veïnatge era l'Arxiu. Allà hi anava tam-

Eulàlia amb el seu pare, a Viladrau (novembre de 1936)

bé a llegir. El primer llibre que vaig llegir van ser les *Pàgines viscudes* d'en Folch i Torres; i vaig aprendre a fer lletreta de cal·ligrafia per fer les fitxes dels llibres. Ells m'ensenyaven català i jo, teòricament, els ensenyava l'alemany. Això va ser quan vaig tornar a Catalunya, després de la guerra. I també hi anava a buscar les cartes....

– *Les de l'Arxiu?*

– Sí, eren cartes clandestines que deixaven a la bústia de l'Arxiu. El meu pare ens hi feia anar –a mi o a les meves germanes– a recollir-les abans que obrissin; aquestes cartes anaven a «l'infern», és a dir, que no les arxivaven, perquè si hi havia una inspecció no les trobessin. Les posaven al seu lloc, però no sortien al catàleg, i aquesta era la feina que feia jo. En aquestes cartes hi havia tota la pape-rassa de la propaganda política de la postguerra, de la resistència al franquisme, que en aquella època la feien lletraferits, revolucionaris de saló i de biblioteca. El meu pare els va demanar que la hi enviessin per conservar-la, i a ells també els interessava que es conservés. Això no ho sabia ningú, ni la gent que hi treballava; i jo no podia dir-ho a ningú.

– *Tens dues germanes més grans.*

– Sí, la Núria i la Roser. Ens portem vuit i quatre anys; elles es van independitzar molt aviat, cap als anys cinquanta, i jo em vaig quedar sola amb els pares.

– *Una vegada em vas explicar que la palmera de la Casa de l'Ardiaca estava enamorada de la palmera de la Catedral, i que per això es decantava per mirar-la.*

– Sí, la va plantar el meu pare, l'any que es va inaugurar l'Arxiu Històric a la Casa de l'Ardiaca, el 1921, i la palmera s'inclinava per veure la de la Catedral i parlar-li: festejaven. La de la Catedral ja hi era, mira si fa anys! Una és femenina i l'altra masculina, ara no recordo quina és l'una i quina és l'altra, però el meu pare tampoc no ho sabia. Va créixer molt perquè buscava la llum.

A la Casa de l'Ardiaca es feia també l'ou com balla, per Corpus, igual que a la Catedral i hi havia rivalitat amb els canonges, perquè el de la Casa de l'Ardiaca anava ballant, queia i tornava a aixecar-se, i, en canvi, el de la Catedral, cada cop que queia, es trencava. És per això que venien a espigar quin era el secret, perquè el nostre ou resistia, i finalment ho van descobrir: perquè s'havia de fer un foradet a la closca, xuclar-ne el contingut i tornar-lo a tancar. Se'ls feien malbé una quantitat d'ous! Jo en aquell sortidor també em banyava quan era molt petita i ballava per allà dintre.

– *Viure en un lloc així, ha de ser molt especial.*

– No és un lloc normal: els meus veïns, com t'he dit, eren els canonges i el bisbe. Sentia les campanes de la catedral i el carilló de l'actual edifici de la Generalitat,

que abans era de la Diputació. Primer tocava el carilló i després seguien les campanes de la catedral.

– *I quan marxeu de la Casa de l'Ardiaca?*

– Jo vaig marxar quan em vaig casar. Els meus pares havien de marxar en jubilar-se el meu pare, als setanta anys, l'any 1957, però encara s'hi van quedar uns quants anys més. El meu pare esperava que l'Ajuntament, tal com li havia promès, els donés un lloc per viure, perquè ell i la mare no tenien més casa que aquella, però va passar el temps i no ho feia. Casa nostra estava dins les dependències de l'Arxiu, tenia una entrada per l'Arxiu i una altra independent per l'escala. Al final, el nou director, Pere Voltes i Bou, va fer canviar el pany de la porta que donava a l'Arxiu, i el meu pare es va trobar que ja no podia accedir-hi. I després van tapiar la porta de l'escala. Va venir un paleta i la meva mare va veure com es posava a tapiar la porta amb maons. I tenien raons per fer-ho, però a més hi havia certes tensions, perquè el meu pare n'era el fundador i se'n sabia tots els racons, i mentre ell visqués allí tothom hi acudiria. Volien que marxés, a més, perquè faltava espai i volien convertir l'habitatge en dependències de l'Arxiu. Al final el meu pare va haver de vendre unes terres de Cervera –les poques que li quedaven– i amb això va comprar el pis del carrer Ganduxer. Va triar aquest carrer perquè jo vivia una mica més amunt, al carrer Iradier.

– *Quan esclata la guerra civil, l'any 1936, tu tens dos anys. Aquell estiu els teus pares havien anat de vacances a Suïssa amb la Núria, la teva germana gran. Quan s'assabenten de l'esclat de la guerra, deixen la Núria a Zuric i tornen a Barcelona. Aquí passeu la guerra fins que l'any 1938, a causa dels cruents bombardejos aeris damunt la ciutat, la situació es fa insostenible. Aleshores marxes a Zuric amb la mare i la teva germana Roser. Un cop allà, Hermínia es troba malament i és ingressada en una clínica. El teu pare decideix, amb l'ajuda de mossèn Batlle, confiar-vos a tres famílies que viuen en indrets diferents. Allà t'hi estaràs prop d'un any. És un bon embolic, i tu eres molt petita, tens records d'aquella època?*

– Tinc records puntuals. Recordo els bombardejos del trenta-set perquè sempre em posava al balcó per veure els avions, i em treien d'allà d'una revolada, i també recordo les anades al refugi, que es trobava sota l'Arxiu, perquè cada dos per tres tocaven les sirenes. Després ja vam marxar a Suïssa i les tres germanes estàvem en llocs diferents i no ens vèiem: la Núria, a Zollikon; la Roser, a Zuric, i jo, a Langenthal, prop de Berna, a casa d'una família que acollia criatures refugiades. Tenien tres fills. Jo m'ho passava molt bé. Tenia la sensació que vivíem en una casa amb uns grans jardins i quan hi vaig tornar convidada, als anys cinquanta, ho vaig veure tot tan petit! I jo que em pensava que era un món sencer!

Dibuix d'Eulàlia durant l'estada a Langhental

– Tenies només quatre anys i, pel que dius, tot ho vius com una aventura, sense cap tipus d'enyorança.

– El meu pare sempre deia que, a mi, tot m'era pàtria, i és que m'adaptava a tot, i tan fresca! L'única cosa que sí que recordo –perquè m'ho vaig passar molt malament– és que com que sempre em parlaven dels «nens pobres d'Espanya» i em deien que jo havia de donar gràcies per no estar com ells, un dia vaig agafar l'esmorzar, que era un tros de pa i una poma, i me'n vaig anar cap a l'estació del tren. Però aquell dia no sé què passava que estava tot el carrer ple de tancs, un darrere l'altre, i jo no m'atrevia a travessar perquè l'espai era molt petit i no s'aturaven perquè passés ningú; per passar a l'altra banda vaig estar molta estona, però al final ho vaig fer, i vaig demanar pel cap d'estació i li vaig dir: «Això és per als nens pobres d'Espanya». M'ho va agafar i em va dir que els ho faria arribar. Pots comptar que s'ho deuria menjar ell! Quan a casa se'n van assabentar, em van renyar molt perquè, és clar, amb tants tancs com hi havia pels carrers era una mica perillós. Recordo molt la por que tenia de travessar!

– Es preparava ja una nova guerra.

– No ho sé, perquè estàvem en un país neutral. Però jo al final ho vaig aconseguir i vaig fer la meva petita heroïcitat per salvar els nens d'Espanya, que era el que em deien que s'havia de fer.

– ¿Durant aquest temps vas anar a l'escola?

– Jo encara era petita i no anava a l'escola, anava a un *kindergarten*, una guarde-

ria, amb el fill petit de la família, que tenia els mateixos anys que jo. Vaig aprendre l'alemany-suís, però vaig perdre totalment el català: només parlava suís.

– La teva mare, malgrat els tractaments que li van fer a la clínica on estava ingressada, no va millorar i va decidir traslladar-se prop de París, a Saint Germain-en-Laye, on es va trobar amb l'ambient cultural francès i amb els amics catalans exiliats que tant enyorava: Lluís Nicolau, Gaziol, Josep Agelet... Davant l'amenaça de la segona guerra mundial, el teu pare fa els possibles perquè retornu totes quatre ben aviat, però la teva mare torna a emmalaltir i és ingressada, i operada, en una clínica de París. Tu finalment arribes a París, l'any 1939, on et retrobes amb ella.

– Allò va ser un drama, perquè no ens enteníem. Primer ens parlàvem a base de gesticulacions i després vaig aprendre una mica de francès: vaig fer una barreja de francès i alemany per entendre'ns. Tinc la carta que va escriure la meva mare al meu pare, en castellà a causa de la censura, on li explica el nostre retrobament i aquesta impossibilitat d'entendre'ns:

«He pasado la noche contemplando nuestra Laly para convenirme que no estaba soñando. Fui a la estación a recibirlas y me reconoció enseguida. Esta mañana, las dos metidas en mi cama, me ha contado muchas cosas de las cuales no he comprendido nada, como puedes suponer. Ella no comprende tampoco una palabra de español y precisa constantemente un intérprete entre nosotras. Pero ella está muy contenta, porque hay un lenguaje por encima de las palabras y este lo usamos sin discreción.»¹²

– I a París què fas tu, amb la mare malalta?

– Aleshores anava tot el dia pels hospitals, i no tenia res, però jugava amb un calaix que hi havia a la clínica, on la mare guardava la seva roba; jo la treia, la desplejava, la tornava a plegar i la tornava a desfer, i així una peça darrere l'altra. Eren quatre coses, perquè la meva mare només tenia quatre coses!

De París vam anar a un balneari que està a la frontera francesa amb Alemanya –justament a la línia Maginot–, amenaçada aleshores per l'exèrcit alemany: el

¹² Carta d'Hermínia Grau a Agustí Duran, París, 29 de juliol de 1939. A l'encapçalament: "Año de la Victoria". Fons familiar conservat per Eulàlia Duran.

Eulàlia a Viladrau (1937)

Eulàlia a Langhental (1938)

balneari de Plombières, als Vosges. Quan hi érem, va esclatar la segona guerra mundial. Allà vaig aprendre una mica de francès perquè hi havia criatures. Em van ensenyar a comptar, a dir els dies de la setmana. Dinava al menjador tota sola, i és clar, era un nap-buf i tothom em mirava! Un dia, uns alemanys em van convidar a la seva taula i no els vaig deixar dir ni una paraula, tenia tal necessitat de parlar i que m'entenguessin! Quan vaig pujar a l'habitació de la meva mare, em va preguntar què m'havien dit i jo li vaig respondre, fent-me la important, el que tothom deia: «C'est toujours l'histoire du Corridor», referint-me al Corredor polonès de Danzing, que reclamaven els alemanys a Polònia.

– En esclatar la guerra mundial marxeu a Barcelona. Les teves germanes ja ho havien fet abans, amb el cotxe d'uns amics, els Carbonell, i tu i la teva mare ho feu amb tren. Com va ser aquell viatge?

– No el recordo gaire, però pel que em van dir devia ser força complicat, perquè des de

Plombières havies d'anar a París, però jo no me'n recordo, del viatge. Me'n recordo d'en Lluís Nicolau d'Olwer, que ens va acompanyar a l'estació de tren de París.

– En Nicolau d'Olwer va mantenir una llarga correspondència amb la teva mare, que tu vas editar l'any 1995. En una de les cartes de 9 de febrer de 1954, encara recorda el vostre viatge: «L'última imatge que guardo de la Laly és la d'aquella nena petita, rossa, d'ulls molt clars, apretant el seu naset contra el vidre de la finestra d'un vagó de tren, que arrencava de París en la nit freda i plujosa d'un 27 d'octubre.»¹³ Ell et recordava molt bé. Què recordes tu d'ell?

– Era molt amic de la meva mare i li va fer molt costat quan va estar a París ingressada; quan l'anava a visitar a la clínica jo m'hi enfilava a les espatlles i començava a jugar amb els seus cabells, amb gran indignació de la meva mare, però ell s'ho deixava fer. Ja veus, aquesta és la meva imatge de Nicolau d'Olwer.

– El 28 d'octubre de 1939 arribeu finalment a casa i allà et retrobes amb les teves germanes.

– Quan vaig tornar a Barcelona, no m'entenia amb les meves germanes: elles parlaven el suís de Zuric i jo el de Berna! I a més, en ser més grans, elles havien conservat el català i jo no. Així que, al llenguatge que havíem fabricat la meva

Telegrama anunciant l'arribada d'Herminia i Eulàlia a Barcelona

mare i jo per entendre'ns, vaig afegir-hi un altre idioma per entendre'm amb les meves germanes: una barreja de català, suís i francès! Jo recordo que pensava que el català no l'aprendria mai; ho veia com una cosa impossible, però quan ets

¹³ Nicolau d'Olwer, Lluís, *Cartes a Herminia Grau i Aymà*. Barcelona: Curial edicions; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 153.

petit aprens amb facilitat. El vaig aprendre a l'Arxiu. Recordo un dia que em van preguntar què havia esmorzat. I jo els vaig dir: «Una cosa que té tres lletres i que comença amb r». Tothom estava intrigadíssim i era «ros»: arròs! I em vaig fer famosa com la nena del «ros». Vet aquí la meua vena lingüística: em passava tot el dia escrivint en una pissarra per aprendre.

– *L'alemany-suís el conserves?*

– No, però conservo l'accent, la música; el que he oblidat és el vocabulari, perquè el que feia servir als quatre anys era molt reduït; i el vocabulari científic no l'he cuidat gaire. Després vaig anar a les monges alemanyes i no vaig aprendre pràcticament res. En canvi, quan l'any 1950 vaig tornar sola a Suïssa, recorrent-me-la tota amb tren, com que parlava amb la gent, vaig recuperar l'alemany i quan vaig tornar a l'escola va quedar tothom admirat: era com un miracle, però jo seguia tenint un caos lingüístic total i absolut. El caos l'he tingut sempre i potser no he dominat mai cap llengua per culpa d'això. Tinc facilitat per entendre i llegir –això sí–, el francès, l'anglès, l'alemany i l'italià.

– *El 1950? Amb només setze anys viatges sola a Suïssa!?*

– Sí. Hi vaig anar un estiu a fer *d'au pair*. En aquella època, per marxar s'havia de fer un contracte amb la família, i recordo que un dia va venir un policia a casa meua on treballava per veure si tenia permís patern per sortir. La veritat és que m'ho vaig passar molt bé. En tinc molt bon record.

– *Tornem a l'arribada amb la teua mare a Barcelona, després de la guerra. A més del problema idiomàtic, et trobes que el pare ha hagut de renunciar al càrrec i a més ha estat processat en un consell de guerra, acusat de col·laboracionisme amb la Generalitat republicana.*

– Quan arribo aquí, la Casa de l'Ardiaca estava sense vidres i hi feia un fred horriporós. Al meu pare l'havien acabat d'absoldre, però li va anar d'un pèl. De tots els qui van anar a judici militar només ell es va salvar, als altres els van matar tots. Van sortir en defensa seva tots els capellans que durant la guerra s'havien salvat treballant amb ell. I una cosa que el va ajudar és que va entrar i sortir tres vegades, durant la guerra, a veure la meua mare i, quan entrava, portava els flascons de la mare plens d'aigua beneïda i dels sants olis per als capellans, perquè aquí no n'hi havia.

De tot aquest procés militar, va quedar molt tocat. Sempre explicava un cas que el va impressionar molt. Entre els processats hi havia un home que només repetia: «Aquest senyor que diuen vostès que sóc, no sóc jo, jo em dic...» I li responien: «¡Hable en cristiano!». I ell els deia: «Jo no en sé de castellà, però aquest senyor no sóc jo». El van fer callar i el van matar. Anava així la postguerra, com a tot arreu.

– *Com la vas viure, tu?*

– El meu pare era molt mal vist després de la guerra, i això ens va suposar també un problema econòmic. Uns el veien com a col·laboracionista perquè se n'havia sortit i havia recuperat el càrrec, cosa que no era corrent, i els franquistes tampoc no se'n fiaven i li'n feien passar de totes: no li pagaven i això feia que tinguéssim una economia molt desigual; a vegades passàvem sis mesos sense cobrar, i econòmicament aquella casa anava... ja t'ho pots imaginar! Tot d'una hi havia molts diners, i podies comprar de tot, i després hi havia mesos que no podies comprar res. El meu pare s'ho va passar malament, perquè era mal vist per tothom, com passa sempre quan intentes posar una mica de raó entre les parts.

– *No devia ser fàcil...*

– Estàvem ben vigilats. Cada cop que venia Franco a Barcelona, al meu pare l'agafaven per tancar-lo; ho feien amb molta gent i les presons anaven plenes quan Franco arribava; però el pare els deia que havia d'avisar l'alcalde, perquè deixava el lloc de treball, i llavors l'alcalde intercedia i finalment no anava a la presó. Això va passar quatre o cinc vegades.

Quan Franco entrava sota pal·li a la catedral de Barcelona, passava per davant de casa, i nosaltres miràvem per la finestra, però sense aixecar el braç i un dia va pujar la policia dient que hi havia gent a la finestra que no aixecava el braç, i li van explicar que la «froilan» –*fräulein* 'mainadera'– no podia aixecar el braç perquè m'agafava a mi perquè no caigués, i més o menys s'ho van creure. El problema és que aquesta «froilan» era alemanya, fugida de l'Alemanya nazi, i tenia el pare a la presó, o sigui que si haguessin començat a investigar... La recordo molt bé, es deia Kätte.

De joveneta, ens havíem barallat amb al meu pare perquè jo el trobava poc radical; però ara, en la distància, m'adono que estava en una posició difícil, perquè estàvem molt vigilats.

– *I vas començar a anar a l'escola.*

– Primer ens van portar a Virtèlia, que era d'Acció Catalana, però la meua mare, que era una dona d'ordre, va sentenciar que era «can seixanta» –que ho era–, però era fantàstica! En tinc un record ideal. Aleshores ens van portar a les monges alemanyes, de Mary Ward, de Sant Gervasi. Tot i que no eren hitlerianes, cada matí ens feien cantar el «Cara al sol» i dir «Heil Hitler i Arriba España!» Allà hi vaig fer tot el batxillerat i m'ho vaig passar molt malament. Eren molt estrictes, molt germàniques. A més, ens feien parlar en castellà, i jo quan vaig arribar no l'entenia perquè només havia passat pel Virtèlia. Va ser un trencacames idiomàtic, però quan ets petita t'acostumes a tot. Primer em van dir que havia de fer un curs

elemental, però de seguida em van posar en un altre de superior perquè tot allò que ensenyaven jo ja ho sabia. Això vol dir que el sistema educatiu del Virtèlia funcionava, no sé dir-te com, perquè durant els tres anys que hi vaig estar no vaig estudiar mai, ni vaig obrir un llibre.

A l'escola de les monges alemanyes hi havia unes nenes molt «pijias», però que no eren gaire franquistes, perquè en acabar l'escola vam celebrar-ho amb un gran foc al pati de l'escola on vam cremar tots els llibres de la Falange; les professores estaven esgarriades, perquè qualssevol de nosaltres hauria pogut fer una denúncia! Jo no m'hi vaig trobar bé perquè era un ambient d'alta societat, i feien un munt de festes, i jo no hi estava acostumada. També em van convidar a alguna excursió; després explicava a casa que aquelles nenes tenien dos cotxes, quatre lavabos... I el meu pare em deia: «I la mestressa què, es renta al safareig? I què mengen: pa amb auto?» El meu pare vetllava perquè no em deixés enlluernar per totes aquestes coses.

II

«Amb els anys, m'he anat reconciliant amb la mare, l'he anat entenent.»

Hermínia Grau pels voltants del Castell d'Escornalbou (1920-1921)

– D'Hermínia Grau i Aymà, la teva mare, no en parles gaire. Pel que he llegit, era una persona avançada al seu temps, una mica especial.

– La meua mare procedia d'una família lliurepensadora de Gràcia, que tenia contacte amb els moviments espiritistes que, en aquella època, defensaven drets humans tan bàsics com el sufragi universal i la llibertat d'ensenyament. Tenia una tia a qui li deien «don Francisco»– ja et pots imaginar com era! Era coneguda per les seves tendències lerroxistes, i la meua mare havia anat a les *meriendas fraternales* d'Alejandro Lerroux, a Horta. I després es va aficionar al budisme. Jo encara tinc un buda d'ella, a casa.

– *Era budista?*

– Sí, perquè eren les modes, i Gràcia era un ferment de tot això: lliurepensadors, lerrouxistes, budistes, orientals, estava molt de moda. La meva mare anava amb intel·lectuals i portava una vida en aquella època, que Déu-n'hi-do!

Eren tres germanes i un germà. La germana del mig, que es deia Ofèlia, no va estudiar, però la gran, la Raquel, va ser una de les primeres dones metge d'Espanya –es va casar amb el biòleg Pere Domingo, germà del polític Marcel·lí Domingo–per tant, era una família lletraferida. La mare va estudiar piano: volia dedicar-se a la música i volia ser directora d'orquestra; això ja t'indica una mica com era: sempre deia que si entrava en un convent seria amb la condició de ser-ne l'abadessa!

Quan tenia vint anys es va «convertir». Va ser arran de conèixer el poeta mallorquí Miquel Ferrà, que en aquell moment era director de la Biblioteca Universitària. Es

Família Grau Aymà. A la falda de la mare, Amadeu; al seu costat, Herminia i Ofèlia; darrera del pare, Raquel.

van fer molt amics i ell la va ajudar. Es va fer catòlica, apostòlica i romana; però era una catòlica progressista perquè llegia Teilhard de Chardin, Thomas Merton...; estava al dia de la literatura religiosa més avançada. En canvi, el meu pare era d'una família liberal de Cervera, terratinent, respectava els usos i costums: anava a missa el diumenge, però només a Cervera, això era sagrat! A Barcelona, però, no hi anava mai; això sí, sempre estava envoltat de capellans, sobretot durant la guerra.

– *Eren ben diferents els teus pares, oi? La teva mare sempre malaltissa, dona la sensació que vivia de les cartes...*

– Ella tenia amics intel·lectuals amb qui mantenia una abundant correspondència: amb Lluís Nicolau d'Olwer, amb Martínez Ferrando, Miquel Ferrà... i amb el meu pare. Vivia una vida completament al marge de la realitat. Es posava a escriure i vivia de les cartes. S'havia creat una existència que no tenia cap contacte amb la realitat. I en tornar de l'exili no es va aclimatar, perquè abans vivia amb una certa comoditat: el meu pare, per herència, tenia una casa a Cervera, terres; i en acabar la guerra es va trobar que a casa no hi havia ni vidres a les finestres, i encara va tenir sort perquè no sabia si el matarien. I en aquells moments ella només es preocupava de demanar-li una minyona! No se sabia posar en la pell de l'altre. Tot això va anar distanciant-los. En el llibre de la correspondència amb Nicolau d'Olwer, ja faig una mica de retrat d'ella.

– *Tenia una tipologia romàntica?*

– Potser sí. Encara deia: «Tinc mal de cor»... Era molt intel·ligent. Era d'aquelles persones que si hagués nascut més tard, hauria tingut una carrera i una vida normals, i no hauria estat malalta. Et donava la sensació que no estava en el seu lloc. Els metges tot el dia anaven i venien i no hi havia prou medecines noves per donar-li. Havia de ser molt forta perquè prenia totes les medecines noves que sortien al mercat. En canvi si nosaltres havíem d'anar al metge ens acompanyava el pare, almenys a mi. La meva mare no ens hi va acompanyar gairebé mai. No se'n preocupava, tot i que segons ella –i ho he comprovat– quan érem petites ens feia anar ben rectes: tenia unes dietes on posava cada dia el que havíem de menjar; ens pesava, i ho feia tot de forma científica.

– *A través de les cartes que escrivia se la veu una dona molt culta, amb moltes inquietuds: estudia música, història, tradueix...*

– Era tot un personatge! Sabia música i tenia un grup de joves músics al seu voltant, entre ells: Montserrat Torrent, l'organista; Josep Soler, el compositor..., i feien vetllades musicals a casa. Convidava els músics que venien a fer concerts al Palau de la Música, i s'estaven a casa, perquè teníem un piano i allà podien assajar. Els anava molt bé, perquè així no havien de pagar un hotel. La meva mare con-

vidava tothom. Ara bé, ella es quedava al llit, i ens tocava a nosaltres fer la feina! La història la va estudiar de gran. Quan la meva germana Núria va començar a estudiar la carrera d'història, la mare es va trobar amb un problema: que la Núria i el pare parlaven en un llenguatge que no entenia, i ella li va dir al meu pare que «no volia que ningú es posés les sabatilles per parlar amb ella»; llavors va agafar un professor particular que es deia Joan Petit, que era molt bo, i va estar tres anys estudiant fins a posar-se al mateix nivell que ells i poder parlar de tot a l'hora de dinar; perquè si no, només parlava el pare amb la filla gran; les altres filles dèiem:

Eulàlia a la falda de la seva mare, a Cervera. Al costat, la seva germana Roser (estiu de 1934)

«llenguatge de pares» perquè no enteníem res del que deien, i ja ho feien expressament, segons de què parlaven, ho feien en clau, i la Roser i jo fèiem pinya.

La meva mare va tenir uns bons mestres: va aprendre literatura amb els llibres que li recomanava Martínez Ferrando; poesia, amb Miquel Ferrà; història, amb Joan Petit i Pere Bagué.

– *Com va ser la relació amb la teva mare?*

– Deien que jo era la consentida de la mare, perquè era la petita i per tota l'odissea de París, i perquè les meves germanes no s'hi entenien gens..., però jo tampoc no

m'hi entenia. Era una persona difícil. Elles van marxar de casa, i és clar algú s'hi havia de quedar i jo vaig quedar-m'hi, i vaig fer ben fet. Una se'n va anar a Londres i l'altra se'n va anar a Alemanya, però s'ho van passar molt malament. Tant és així, que quan jo vaig estar a punt de marxar a París em van dir que no ho fes, que era molt dur de suportar allò, que anés aguantant a casa com pogués. Van marxar cap als anys cinquanta i des d'aleshores ens veiem molt poc, una viu a Düsseldorf i l'altra a París: parlem sovint per telèfon i ens trobem en ocasions especials, però no vénen mai, sempre haig d'anar-hi jo. Només quan es va morir el pare van venir totes dues.

– *Pel que diu Muñoz en la biografia del teu pare, la mala relació de la Núria, la teva germana gran, amb la mare ja comença a Zuric, en plena adolescència.*

– Sí, perquè era igual que la meva mare: només es veien elles mateixes, no veien els altres, anaven a la seva. La mare estava molt concentrada en ella mateixa i no es preocupava de res ni de ningú. Ella es ficava al llit perquè no es trobava bé i es despertava a les onze del matí –perquè prenia medicació per dormir–, i aleshores li havies de portar l'esmorzar... La Roser em va fer de mare: era qui em banyava, em rentava la roba, em feia el menjar quan anava d'excursió...

La mare tot ho trobava malament, et renyava per res i ens feia una comèdia immensa: quan encara hi érem totes tres, ens cridava perquè demanéssim perdó, i no sabíem ni per què. Ella estava ajaguda al llit i entràvem per separat; ens feia agenollar allà al costat a demanar perdó i llavors ens feia un sermó. A mi sempre em tocava l'última.

Després, amb els anys, m'he anat reconciliant amb la mare, l'he anat entenent, i també he pogut llegir en les seves cartes com es

preocupava per nosaltres, com la fèiem patir, i en definitiva com, a la seva manera, ens estimava.

– *I tu com ho vas viure, Eulàlia, com et va afectar? Perquè a tu se't veu molt optimista.*

– Quan vivia en aquest clima familiar, no ho era tant, d'optimista. Em va produir un cert desequilibri. M'ha costat molt centrar-me: canvis de llengua, canvis de residència. Quan les meves germanes ja eren fora i jo estava estudiant, havia de sortir de classe per satisfer els desitjos de la meva mare; perquè si volia pernil li havies d'anar a comprar a un lloc determinat. Si ella sabia que jo tenia exàmens es posava malalta; per evitar-ho, jo no deia quan els tenia. Però és clar, el mes dels exàmens ja se sabia, no ho podia dissimular, per això em vaig haver de matricular com a lliure, perquè si no, no podia anar a les classes.

– *A les cartes que escrius quan marxes a Suïssa sempre expliques com n'ets, de feliç. És perquè hi has posat distància?*

– Ah, sí? No ho recordo. Sé que m'ho vaig passar molt bé. Ho trobava tot una meravella. De tota manera, suposo que era retòrica, perquè les meves germanes quan escrivien també ho feien, no sé si perquè s'havia de dir o perquè els sortia de forma espontània. Era una imitació de les meves germanes.

– *Quan vas marxar de casa, la relació amb la mare va seguir igual?*

– Quan la mare no va tenir cap filla a casa, va millorar una mica perquè ja no s'havia d'ocupar de ningú i es podia dedicar al que a ella li agradava. A partir dels anys seixanta va començar a traduir llibres del francès al català per a Edicions 62 i a col·laborar amb les entrades de música en l'Enciclopèdia Catalana. Encara es va trobar millor quan va morir el meu pare i es va quedar sola. Vaig tenir molta sort de trobar-li un infermer que li feia tot: el menjar, la neteja, li feia companyia; i ella li feia classes de català; es van entendre molt bé i jo la veia tan poc com podia. Era molt difícil de tracte i en canvi amb aquest noi es van entendre d'allò més bé. Ella volia un fill i deia que tota la seva desgràcia era haver tingut només noies.

Dies després de la seva mort, em va passar una cosa! En aquella època, teníem un telèfon amb contestador automàtic, i en escoltar els missatges, en vaig trobar un d'ella, de dies anteriors a la mort, on em deia: «Que no sóc d'eixe món?», parodiant la cançó d'en Raimon.

– *Quin ensurt!*

– Va ser fort! Vaig tenir un trauma, i més dient-me això, com si jo no me n'ocupés!

– *El desgavell familiar que vivies, explica la teva entrada a l'Opus Dei?*

– En el segon curs de la carrera, l'any 1953, vaig entrar a l'Opus i això em va acabar de desorientar. Quan hi vaig entrar encara era creient i buscava algú que

m'ajudés, perquè les meves germanes havien desaparegut, jo estava amb tota la problemàtica dels meus pares i necessitava algú que m'acompanyés per no anar sola pel món. Primer vam fer un petit grupet a la universitat; després vaig provar l'Acció Catòlica, però no em va agradar; després vam conèixer la secció femenina de l'Opus Dei, que era relativament nova, i amb un grupet vam demanar hora i ens van rebre. Vam entrar-hi tot el grup excepte una, a qui el seu confessor havia recomanat que entrés en un orde religiós i que no s'emboliqués amb l'Opus. Es va fer religiosa, no sé de quin orde, perquè la veritat és que no els distingeixo; no entenc que hi hagi carismes diferents, perquè en el fons tots hem de fer el mateix camí. La resta del grup hi vam entrar en bloc, però allà no ens vam comunicar gaire. Per mi era una manera de no ficar-me en un convent, perquè no ho hauria resistit; així podia seguir amb la meva vida normal, a la universitat. Em van fer escriure una carta adreçada a Mn. Escrivà de Balaguer dient-li que volia entrar, i la vaig haver de fer en castellà.

– *Sembla que aquesta decisió no va agradar del tot als teus pares. Fins i tot Nicolau d'Olwer, en una carta a la teva mare, de 9 de febrer de 1954, mostra la seva preocupació, titllant el teu cas d'irremeiable, perquè: «el qui entra en un engranatge, com el que l'ha presa a ella, difícilment ne surt [...]. El terrible és quan s'interfereix una organització d'aqueixes abassegadores, no curant de res, com una gran màquina aplanadora.»¹⁴*

– Els meus pares estaven molt preocupats, sobretot pels procediments de captació que feien servir. Per sort, al cap d'un temps, el meu pare em va enviar interna a un col·legi de la Molina, per allunyar-me'n i perquè em refés, perquè estava molt desorientada; tot i això, jo me n'anava a Vic, d'amagat, perquè allí també hi havia un grup de l'Opus. Un dia, al tren, em vaig trobar amb en Tito Nubiola, que havia estat a l'Opus –el seu pare era el metge que m'havia fet néixer a mi–, i em va dir que ho deixés. Em va començar a explicar coses contràries a l'Opus que em van fer obrir els ulls: que només anaven darrere dels diners i el poder, i que ell n'havia sortit a causa de la vergonya que havia passat quan li feien recaptar diners entre familiars i amics... Així que entre el que jo havia vist i el que ell m'explicava, ho vaig deixar córrer.

– *Què recordes de l'experiència?*

– Em va estranyar que les noies de l'Opus tinguessin un estatus social tan alt, i després la llengua, que era el castellà. Jo ja els vaig dir que no sabia resar en castellà. A més, la casa on ens reuníem es deia la «llar»: i si jo truco a una llar i em responen en

14. Nicolau d'Olwer, Lluís, *Cartes a Herminia Grau i Aymà*. Barcelona: Curial edicions; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 153.

Herminia i Eulàlia
a Donostia (1950-1954)

castellà, penjo, perquè em sembla que m'he equivocat. Ho trobo una incoherència. Em van demanar que portés la traducció al català del Parenostre; els la vaig dur, però aleshores no em va agradar perquè quan resaven en català es feien un tip de riure ja que els feia gràcia. Jo els deia: «Vostès, quan van a l'Àfrica com a missioneres també riuen en sentir com parlen?» I ja ens les vam tenir! Encara vaig tenir una sensació més forta de tancament quan em van dir que no em podia confessar amb cap més confessor que no fos de l'Opus. Un Nadal li havien donat a Franco una medalla de no sé què i totes les noies estaven ben contentes; jo no vaig poder més i els vaig dir: «No us fa vergonya estar contentes per això?!»

– *Te'n vas anar o et van fer fora?*

– Me'n vaig anar. Un dia vam anar a Montserrat a fer proselitisme. Anàvem caminant i parlant amb les persones que ens trobàvem per convèncer-les que es fessin de l'Obra. A mi no em va agradar gens que em fessin anar com un xai, i encara menys quan vaig veure com ho feien. Total que vam arribar a Montserrat i jo ja no ho veia gens clar. Vaig pensar que no calia renegar de la llengua ni de la pròpia

identitat per arribar a Déu. I vaig sortir trontollant. Només em va faltar que una d'elles em digués: «Me ha gustado mucho –referint-se als benedictins–, parecen de nuestra casa». Allò ja va ser massa! Que els benedictins fa molts segles que hi són, des del segle VI! No em van entendre i vaig veure que allò no anava amb mi, a més et feien resar tot el dia i no tenies temps de pensar ni de respirar. Em van dir que anés a veure el capellà, que em va dir que era una llàstima perquè tenia molta vocació... Però si jo no en tenia cap!

– *Contra el pronòstic de Nicolau d'Olwer, te'n vas sortir. Segons una carta de 9 de setembre de 1954, això demostrava «qualitats excepcionals d'intel·ligència per a comprendre, i de caràcter, per a realitzar.»¹⁵*

– Aquella època vaig tenir un daltabaix molt fort. Van ser un seguit de coses: vaig perdre un curs, vaig anar a la Molina, i després, per sort, vaig conèixer Mn. Jarque, que era tota una altra cosa. També em vaig enamorar d'un noi: va ser una relació que va durar de Nadal a sant Esteve, però la meua vocació se'n va anar en orris. Finalment vaig deixar l'Opus i els ho vaig explicar a les altres que havien entrat amb mi, que em van dir que, si jo ho deixava, elles també. Vaig veure que allò era un camí, però que n'hi havia altres. Em vaig concentrar en la carrera. Vaig continuar estudiant per lliure. Aleshores t'havies d'examinar de totes les assignatures en dos dies, i entremig tenies la de gimnàstica, que aleshores n'hi havia, a la universitat. Va ser dur.

– *I a l'època de la universitat vas ser combativa contra el franquisme, vas ser revolucionària?*

– Sí. Per mi va ser un bon canvi. Hi havia sensació de llibertat. Jo era rebel i feia la revolució allà dintre. Quan ja acabava la carrera va ser quan hi van haver les grans batusses a la universitat: llençàvem pamflets i entrava la policia. Un dia em vaig trobar tota sola allà al mig del vestíbul. En aquella època no ens agafaven a les dones, però en Martín Almagro, que era professor d'Història, em va veure i em va denunciar a l'Ajuntament; el meu pare va dir que no era veritat, que jo era a casa, i aquí es va acabar la denúncia.

– *Però mai no vas militar en cap partit.*

– No. Quan feia cinquè em van proposar d'entrar al Sindicato Español Universitario (SEU) perquè volien que entrés tota una sèrie de gent anti falange que pogués anar en contra del que estaven fent. Malgrat que sempre he lluitat contra aquesta gent, jo els vaig dir que no, perquè de política no en tinc ni idea. No tinc mentalitat política. En sóc incapaç.

¹⁵ Nicolau d'Olwer, Lluís, *Cartes a Herminia Grau i Aymà*. Barcelona: Curial edicions; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 157.

– *Amb el teu pare hi havia enfrontaments per aquest tema?*

– Una mica. Per exemple, a la façana de la Catedral, davant de casa, hi havia pintades a la paret amb una frase que deia: «José Antonio Primo de Rivera. ¡Presente!». Els falangistes venien a dipositar-hi corones i muntaven guàrdia; nosaltres des de la finestra els llançàvem caramels perquè s'ajupessin, però no ho van fer mai. Una altra vegada vam veure com calaven foc a les corones i nosaltres des de dalt cridàvem: «Visca!». El meu pare ho va sentir i, quan va veure el foc, va trucar als bombers i ens va renyar molt perquè aquell foc s'hauria pogut propagar a l'Arxiu.

Ell era molt conservador i sensible, perquè havia vist com havien desaparegut moltes coses durant la guerra. Tot això m'ho he formulat després, perquè en aquell moment no n'era conscient.

III

«Cervera vivia sense horari i sense rellotge.»

– *Els teus primers estiueigs van ser a Viladrau.*

– A Viladrau hi anàvem abans de la guerra. Els pares hi llogaven una casa, abans de néixer jo, des de l'any 1931. Aleshores els estiuejants eren en Marià Manent, els Castellet-Diaz de Cossío, els Bofill. M'ho passava molt bé, però jo era molt petita i no recordo gaires coses.

– *Com és que no anàveu a estiuejar a Cervera?*

– Els meus pares tenien una casa pròpia a Cervera, la casa de Sant Magí, que els la va regalar l'àvia quan es van casar, però durant la guerra civil va ser quarter general de Valentín González, «el Campesino», de l'exèrcit republicà, i la van desfer. Aleshores, anàvem a veure l'àvia Elisa, però no ens hi quedàvem. Hi havia hagut un enfrontament molt fort amb Víctor Duran Ferreres, germà del meu avi, perquè no volia que el meu pare es casés amb la meua mare. L'oncle Víctor era molt ric. El meu pare li feia de secretari i li va dir que li deixaria la seva fortuna, però quan es va casar el va desheretar. Hi ha una carta que ho explica, però no diu el perquè. I jo tampoc no ho sé del tot, potser perquè la trobaven poc correcta, ja que estava acostumada a sortir, treballava, no encaixava en l'ambient de Cervera.

Agustí Duran amb la seva filla Roser, Martí de Riquer, Martínez Ferrando i Ignasi Arqués, a Viladrau

Agustí Duran i Ferreres, Elisa Sanpere amb la seva filla Quimeta i Jaume Camps, a la casa de Sant Magi, a Cervera

– L'any 1942, en morir l'àvia, Elisa Sanpere, el teu pare decideix arreglar la casa del carrer Major per anar-hi a passar els estius.

– Sí, quan es va morir l'àvia, no van voler refer el mas Duran i vam anar a la casa senyorial del carrer Major. En quedar-se vídua, l'any 1914, l'àvia havia tancat tota la part que donava al carrer, tots els salons, la part noble, i la meua mare no hi havia entrat mai. Quan l'àvia es va morir, la primera cosa que va fer la mare va ser obrir finestres, armaris, calaixos... Me la imagino una mica com la protagonista de la novel·la de Miquel Llor, *Laura a la ciutat dels sants*. Ella no era de Cervera i a més venia d'una família de lliurepensadors; estava acostumada a fer tertúlies,

sempre teníem gent a casa; en canvi la gent de Cervera era molt tancada, molt catòlica. Com la «ciutat dels sants», una mena de Vic. El meu pare, a Cervera, sempre anava a missa de dotze, puntual, no fallava. Era un acte social. Durant l'estiu, ell venia poc, es quedava a treballar a Barcelona. Només pujava els caps de setmana.

– *Hi estiuejàreu des del 1946 fins al 1956. Què recordes de Cervera?*

– Arribàvem a primers de juliol. El dia de sant Cristòfol, el 10 de juliol, trèiem la bicicleta, la netejàvem i la portàvem a beneir. Fèiem una cursa des de baix, a la carretera, fins a dalt la ciutat, per una forta pujada, a veure qui arribava abans. Era un ritual. Jo ja no deixava la bicicleta en tot l'estiu. Però abans d'això, l'aterrada era terrible: s'havia de netejar la casa perquè havia estat tancada tot l'hivern, i les tres germanes ens posàvem uns mocadors al cap i, apa, a netejar! Ens hi passàvem tres dies! I també venien dues dones a ajudar-nos. Havíem de netejar persianes, treure fundes. A mi em tocava la pols, la pols de les potes dels mobles; com que era la més petita, deien que no m'havia d'ajupir tant. Les minyones eren les mateixes que tenia l'àvia. Vivien a la part de dalt de la casa, que era el lloc on antigament mataben el porc, i ara és el lloc on visc quan vaig a Cervera. Ara ja no hi vaig gaire perquè em fa por, ja que l'única porta d'entrada és la del Museu i, quan se'n van els que hi treballen, es tanca i em quedo molt sola.

L'arribada a Cervera era tot un ritual, no només familiar, sinó també social: durant la primera setmana, les senyores de Cervera demanaven hora de visita a la meua mare i venien a casa a donar la benvinguda a la família.

– *Aquelles cases tan grans...*

– I tan fredes! A l'hivern, pel passadís, la gent anava amb barret, bufanda i abric, i quan arribaven a la sala d'estar, on hi havia la llar de foc, se'l treien i el penjaven en un penja-robes. Per això anaven a passar els hiverns a Barcelona; llogaven el pis per tres o quatre mesos i tornaven a Cervera quan no feia fred.

– *Com eren els estius?*

– Els estius eren molt llargs, des del juliol fins a l'octubre, i Cervera era una ciutat molt familiar. Hi havia els néts de la Quimeta Duran i Sanpere, germana del meu pare: els Ferran. Eren deu germans, en Jaume Ferran i Camps, el poeta, era el més gran. Amb aquests, i altres que s'hi afegien, fèiem excursions, sortíem a passejar. Estiuejants, només ho érem nosaltres; els altres vivien a Cervera, i en aquella època hi havia castes: els del carrer Major no es feien amb la gent dels altres carrers. Jo vaig provar de relacionar-me amb gent que no fos del carrer Major, però no me'n vaig sortir, em veien forastera i no s'hi trobaven còmodes.

Colònia juvenil de Cervera a cal Ferran. A l'esquerra, les germanes Duran disfressades

De vegades venien a casa estudiosos estrangers, com ara l'historiador John H. Elliott, o el geògraf Pierre Deffontaines, i ens els repartíem entre les cases. Hi havia molta avidesa per parlar amb gent de fora –a Cervera i a tot arreu– perquè com que les fronteres estaven tancades, qualsevol que vingués de fora era benvingut. Es feien reunions, que les portava la meua mare, i venien les «forces vives» de Cervera. La meua mare feia un concert al piano, un altre recitava poesia... Recordo que una poetessa va començar un dia dient: «Ay! que montaña de amor tengo sobre mi cabeza...». I un altre va comentar fluixet: «Per això ha quedat tan petita!» Pots comptar, coses de nens, ens fèiem un tip de riure! Eren importants les festes de barri –abans es feien molt–, i sobretot la festa major de Sant Agustí; llavors obriem els salons, la gent pujava i es ballava a dalt al pis, i també a baix, al carrer Major, com al segle XVIII, quan es van fer els balcons per veure millor qui passava pel carrer.

Amb els cosins anàvem alguna vegada d'excursió al Pirineu. Amb tanta colla com érem, sempre hi havia algú disposat a fer alguna cosa. Ens comunicàvem des dels terrats; ens fèiem un crit que ja teníem previst: el *jodeln* tirolès. I ens ajuntàvem un bon grup, de vegades

Agustí Duran i Hermínia Grau passejant per Cervera (agost de 1965)

D'esquerra a dreta: Karl i la seva muller, Núria Duran, Teresa Ferran, Agustí Duran, Maria Camps, Eulàlia Duran, Montserrat i Josep Ferran, a cal Ferran, Cervera (juny de 1954)

venia el poeta de Tàrraga, Alfons Costafreda, i altres amics del Jaume Ferran, que se les tenien de poetes...

– *Teníeu temps per a tot...*

– Cervera encara vivia sense horari i sense rellotge. El xoc era molt fort. Arribàvem i dèiem: «A veure, quan ens trobem?». I ens deien: «Ja ens trobarem». I aquest «ja ens trobarem» em posava negra perquè no concretàvem mai. Aleshores no hi havia televisió i la gent sortia cap a les vuit del vespre i passejava pel carrer Major fins a l'estació, a veure qui arribava –perquè arribava un tren cap a quarts de nou–, i després tornava a pujar. Havies d'anar pel carrer a veure si trobaves algú que volgués fer alguna cosa. Per mi era desesperant no poder concretar una hora, i m'enrabiava! Tot s'organitzava a partir de les vuit, i jo a quarts de deu havia de ser a casa, per tant només tenia una hora. No me'n vaig sortir. Passava com a la dita: «Sempre té temps i en acabat li falta hora», així era Cervera. Més endavant m'emportava feina i em posava a treballar, cansada d'anar a buscar amics pel carrer. Llavors em vaig ficar a l'Arxiu de Cervera i m'hi passava el dia: de la mà del meu pare, vaig aprendre a ordenar i a llegir manuscrits.

Eulàlia, un estiu a Cervera

Eulàlia a la bassa de la casa de Sant Magí

Eulàlia disfressada de ventafocs (Cervera 1940)

– *Quins altres veïns hi havia pel carrer Major?*

– Els de la casa Massot-Dalmases, però no els recordo, no hi vaig entrar mai a la casa en aquella època. Algunes cases eren molt tancades, no obrien les portes, però quan va morir en Joaquim de Dalmases, l'any 1963 –jo ja estava casada–, els hereus van voler vendre la casa i ens van dir que la biblioteca la llençaven tota, que si volíem algun llibre l'anéssim a buscar. Hi vam anar el meu pare, en Max i jo. En Max es va enfilem a l'escala i el meu pare des de baix li deia quins llibres havia d'agafar perquè els coneixia tots pel llom. Molts eren de l'Arxiu. Vam agafar tots el que vam poder. En fèiem unes piles! Va ser emocionant, però amb molta tensió perquè teníem molt poc temps. Finalment, els vam salvar i els vam tornar a l'Arxiu. Hi havia molt interès per la història de la ciutat. En aquest cas va ser en Faust Dalmases, el pare d'en Joaquim, qui s'hi va interessar, i també hi havia la família d'historiadors Razquin; el fill, en Josep Maria, va ser director de la Biblioteca de Catalunya. Tots ells tenien llibres de l'Arxiu a casa. En aquella època no hi havia fotocopiadores i la gent se'ls emportava i ja no els tornava, amb mala fe o sense, però no els tornava.

Al davant hi havia cal Breu, que eren originaris de Verdú. Al pare del noi que venia amb nosaltres, el van matar els republicans –el van empaitar pels terrats de Cervera. Ell es va fer missioner del Pradó i va marxar a Medellín, on va morir.

Jo era molt extravertida i em feia amb tothom: quan havíem de fer una excursió, anava a parlar amb els pares de les nenes perquè els hi deixessin anar.

– *A part d'haver de tancar a quarts de deu, tenies força llibertat de moviments.*

– Durant el dia, si la mare no estava malalta i no m'havia de quedar a cuidar-la, podia fer el que volgués, fins al límit de quarts de deu. Si m'havia de quedar, ens assèiem a l'escala de l'entrada, perquè si em cridava la pogués sentir. Érem tres germanes i cada una portava els seus amics.

– *En Muñoz diu que us festejaven molt. Hi va haver molts festejos d'estiu?*

– Sí, sí, i duraven un estiu, no gaire més. En Costafreda m'empaitava una mica i em va escriure un poema que està publicat i tot. L'he buscat. És del 1950:

«Oh muchacha, tú, la más blanca, la que tenías
trenzados los trigos del cabello
y verdes los ojos, que como pájaros
hacia el deseo parecían escapar.

Oh, tú, la más pequeña,
la que yo siempre quise,
escúchame, hazme paso, ¿cómo te llamas?

Mi poema se adentra hacia el sur de tu nombre,
hacia los madrigales de tus letras, gastadas
en la pasión del continuo desposorio.

Oh muchacha, mujer, cuerpo de mujer,
escribo para ti, hacia ti refiero mi canto.
¡Cuántas veces soñé para tenerte!
Todos alguna vez te deseamos
y a ninguno quisiste ser infiel.

Ahora, en esta noche, lejos de la ciudad, de las calles
que tu paso o la lluvia acarician,
oigo la multitud hacia tu cuerpo,
y me duele en la carne cada espiga que entregas.»¹⁶

I en tinc un altre d'en Miquel Arimany: «Ai, no t'acostis gaire petit amor!». Ell estava enamorat de la meva germana gran, però ella no. Era l'època i, és clar, tres noies per casar! Hi havia les «coroneles», que els dèiem, perquè eren filles d'un coronel que residia a Cervera i eren guapíssimes! Tothom n'estava enamorat! Nosaltres fèiem festes al terrat i llegiem la bonaventura –això la meva germana gran–, i fèiem teatre...

– *Vas tenir relació amb algun dels teus avis o àvies?*

– Molt poca. A l'avi patern, Agustí Duran i Ferreres, no el vaig conèixer perquè va morir l'any 1914. L'àvia paterna, Elisa Sanpere i Labrós, vivia a Cervera i ja t'he dit que l'anàvem a veure, però no ens hi quedàvem. El meu avi matern, en Joan Grau i Llopis, va morir quan la meva mare tenia tretze anys. Només un temps, vaig viure amb la meva àvia materna, Maria Aymà i Mensa, que vivia a Barcelona. Un dia, durant la guerra, el meu pare se la va trobar remenant les escombraries, tot buscant menjar. Estava enemistada amb la meva mare, i va ser, em penso, l'única vegada que el meu pare es va imposar i la va portar a viure a casa. Jo tot el dia estava amb ella. Li havia d'enfilar les agulles, perquè no s'hi veia; ella cosia i, tot s'ha de dir, també feia de minyona, però jo aleshores això no ho veia i estava encantada que vingués gent a casa. Jo li deia «iaieta». Va morir després de la guerra, un dia de Nadal.

16. Alfonso Costafreda, *Poesia completa*. Barcelona: Tusquets, 1990, p. 69.

Eulàlia posant amb un vestit de l'àvia, a Cervera

Eulàlia a la Terrassa de la casa Duran de Cervera (1950-1954)

– *L'any 1988, la Paeria de Cervera adquireix la casa Duran i tu després fas donació de tota la seva documentació. Així, la casa Duran i Sanpere es converteix en Museu i en seu de l'Arxiu Comarcal de Cervera. Per què vas prendre aquesta decisió?*

– Un bon dia hi vaig anar i estava tot ple de papers per terra. Vaig pensar que no podia ser i vaig fer gestions perquè entressin en dipòsit a l'Arxiu. Vaig donar tota la documentació, però a l'Arxiu no tenien diners per catalogar-la i vaig pagar una noia perquè ordenés tota la paperassa del meu pare, ja que ell no distingia entre papers públics i privats i els tenia tots barrejats: les festes familiars i nosaltres sortíem per tot arreu. L'estiu de 2015 vaig donar també els llibres que el meu pare tenia a Barcelona. Però a casa no en tenia tants com es pot pensar; els tenia a l'Arxiu; deia que quan necessitava un llibre li era molt més fàcil trobar-lo allà que no per casa, on sempre els perdia. No comprava llibres per a ell, quan en comprava ho feia per a l'Arxiu.

– *I no et vas quedar cap document?*

– Em vaig quedar la correspondència més íntima i la resta la vaig donar, encara que no havia tingut temps de llegir-ho tot. Hi havia els comptes de les obres, molta informació, gràcies a la qual s'ha pogut fer la història de la casa.

Signatura del document de donació. Eulàlia, Jaume Rossich, regidor de Cultura de la Paeria de Cervera i Carme Bergès, directora del Museu de Cervera.

- *Tot i la donació, encara tens molts llibres a casa.*
- Els butlletins de l'Acadèmia de Bones Lletres i els butlletins de l'Institut d'Estudis Catalans els vaig portar també a Cervera, perquè ara ja es pot consultar tot per Internet i no em cal tenir-ho a casa. Però tot i així, tinc dues habitacions plenes de llibres, principalment del segle XVI-XVIII, d'època Moderna.
- *No et va saber greu «perdre» la casa?*
- La casa va quedar buida, i ningú no se n'ocupava. És el que hauria volgut el meu pare.

IV

«He estat camaleònica. M'he anat adaptant a situacions que no he buscat.»

– *L'any 1958 et llicencies en Filosofia i Lletres (secció d'Història) i el 9 d'octubre de 1959, amb vint-i-cinc anys, et cases, a Montserrat, amb en Max Cahner, en aquell moment cofundador d'Edicions 62 –amb Ramon Bastardes–, i impulsor de la nova etapa de la revista Serra d'Or.*

– Sí, el vaig conèixer a la universitat i vam estar dos anys festejant. Per casar-me, vaig haver de demanar la nacionalitat alemanya, perquè ell era alemany i, segons la llei espanyola, en casar-me havia d'adoptar la nacionalitat del marit. Un cop

Casament a Montserrat. D'esquerra a dreta: Agustí Duran, Hermínia Grau, Max Cahner i Eulàlia Duran, Max Emanuel Cahner i Maria del Sagrari Garcia (9 d'octubre de 1959)

casats va començar la voràgine. Vaig entrar com a redactora a la revista Serra d'Or –que l'any 1959 va prendre el relleu a Germinabit, que era la revista interna del monestir de Montserrat– i després, l'any 1962, vaig entrar com a redactora i traductora a Edicions 62. El mateix any vam crear la distribuïdora Ifac per vendre llibres catalans. Van ser un seguit de coses...

– *D'aquest matrimoni recordes més la feina que l'amor?*

– La feina, no parava! Jo m'encarregava de buscar els articles per publicar. Tot el dia érem a Montserrat –a més tots dos érem creients. Això va durar els primers deu anys de matrimoni i després les coses es van anar refredant, però no et podies desentendre perquè en Max sempre se n'inventava una i havies d'anar a un ritme frenètic.

– *I en el temps de lleure, què fèieu?*

– Algun viatge i poca cosa més. Anàvem a museus, a veure monuments i a algun cine, al teatre, al Liceu, coses que deien d'«alta cultura».

– *l'agost de 1964 expulsen Max Cahner d'Espanya.*

– Pel seu activisme polític: per les publicacions d'Edicions 62, Serra d'Or, i perquè havíem fet publicitat de la col·lecció La Cua de Palla, i es van pensar que «cua» era la sigla d'un moviment antifranquista! A més també deien que era un terrorista que feia explosius, perquè el van confondre amb un francès, que es deia Marc i que feia bombes. Se'n va anar a Perpinyà. Jo havia de suplir-lo a Edicions 62, amb ordres seves de com s'havia de gestionar. Dissabte i diumenge anàvem a Perpinyà, amb els sogres, a veure'l, però no per descansar, sinó perquè despatxàvem els assumptes pendents, i em deia com s'havien de resoldre. Això va durar alguns mesos. A instàncies del seu advocat, en Josep Benet i Morell, es van haver de buscar influències, i vaig enviar un munt de cartes als bisbes, que van respondre molt bé, interessant-se pel cas. Gràcies a Lluís Valls i Taberner, que era de l'Opus, vaig aconseguir un permís per anar a veure el ministre de governació: Camilo Alonso Vega. Em va acompanyar en Josep Maria Castellet, que estava a totes les llistes negres hagudes i per haver! I va aconseguir entrar i arribar fins al ministre sense dir el seu nom. Jo pensava: d'aquí no en sortim! Ens havien dit que primer parlaríem amb el director general i com que jo no sabia quina cara tenia, doncs em pensava que era ell mateix; però en Castellet ja va veure que era el ministre, i va dir: «Señor ministro, le presento a Doña Eulàlia Duran». Llavors, morta de por, vaig saber que tenia el ministre al davant, i amb molta vergonya li vaig demanar que deixés que el meu marit vingués per Nadal a casa. I com ell ja tenia la influència de Valls i Taberner, em va dir: «De entrada, le concedo lo que

me pide». O sigui que la cosa va anar bé. Llavors em va fer un discurs patriòtic espanyol i em va dir frases com: «Dejo volver a su marido, pero en sus manos encomiendo mi espíritu», i finalment va arribar a la conclusió que en Max podia «ser un buen marido, pero era un mal español». «Es que es alemán –li vaig dir jo–. ¿Cómo puede ser un mal español?». No va dir res; em va parlar de Cambó i que estava molt d'acord amb les sardanes. El més curiós és que després un periodista ens va fer escriure la conversa, a en Castellet i a mi, i no coincideix en res! I això que va durar mitja hora. No coincideix en res: jo em vaig fixar en unes coses determinades i ell en unes altres. Jo vaig fer un esforç de retenció perquè, és clar, era important saber què m'havia dit. Recordo que era una sala enorme i, quan vam marxar, vam pensar: ara no li podem donar l'esquena, i ens vam retirar, caminant enrere, perquè no sabíem què havíem de fer, però vam coincidir tots dos a fer el mateix.

—*Per sort...!*

– El dia abans jo havia anat a veure al bisbe de Salamanca, Mauro Rubio, perquè intercedís. Em va acompanyar mossèn Dalmau, que tenia cotxe. Em va preguntar quins bisbes havien intercedit i es va estranyar que el bisbe Modrego, de Barcelona, no hagués respost, però és que era molt franquista! El bisbe Tarancón va ser un dels que va tenir més influència. Van fer les cartes de recomanació i, entre les cartes i l'Opus, el van deixar entrar per Nadal, però havia de marxar l'endemà de Reis. Només li deixaven un dia per jugar! Aleshores la policia venia cada dia i li deien: «No se vaya, si ya está aquí, ¿para qué tiene que irse?» perquè desobeís l'ordre i el poguessin expulsar. O sigui que després del dia de Reis, cap a Perpinyà, però només va durar quinze dies i ja va tornar definitivament.

– *I tu, a part d'Edicions 62 estaves també treballant en la traducció de la tesi doctoral de l'historiador i professor de la Sorbona, Pierre Vilar: «Catalunya dins l'Espanya moderna».*

– I tant! Vaig estar tres anys a casa treballant-hi, de 1963 a 1966. M'hi passava de deu a dotze hores diàries, dissabtes i diumenges inclosos –aleshores el concepte de cap de setmana no existia encara–, perquè eren quatre volums. Si hagués tingut un ordinador, com ara, hauria estat diferent, però en aquella època treballava amb la màquina d'escriure i el paper carbó. I vinga cartes amunt i avall amb en Vilar, i anades a París i al País Basc. Quan hi anava, em quedava uns dies per poder treballar amb ell, perquè era molt difícil aquella traducció. No hi havia encara una normativa sobre el català especialitzat, econòmic o geogràfic, i havia d'acudir als catedràtics per establir una manera de traduir-ho, ja que no m'ho podia inventar.

Un d'ells va ser el pare de la geografia catalana, en Lluís Solé i Sabarís, que em va ajudar molt; i la part econòmica la vaig fer amb en Vilar. Ara és més fàcil estar al cas de tot, però en aquella època jo no en tenia ni idea, ni ho havia estudiat mai. Ell s'ho va mirar amb molt detall, perquè sabia català. També vaig haver de fer molta feina d'arxiu comprovant les citacions.

– *Ell, però, va quedar molt content, atès l'elogi que et va fer: «Tinc amb ella un deute excepcional: la certesa d'haver estat llegit per algú, línia per línia, ja que ha traduït l'essencial de tot el que he escrit.»¹⁷*

– Sí. Van ser moltes hores de feina. Aquesta va ser la meua vida fins que, l'any 1969, vaig entrar a la Gran Enciclopèdia Catalana, com a responsable de la secció catalana d'Història i Literatura, on vaig treballar com a redactora durant vuit anys. Quan vaig entrar, el més curiós és que jo no sabia escriure, vaig tenir un bloqueig tal que no sabia fer ni un resum d'un article, perquè havia traduït, però era la veu d'un altre, i en aquest cas era jo qui havia de dir. Recordo que hi havia en Moreu Rey –vaig entrar per ajudar-lo a ell– i em va dir: «No vulguis dir-ho tot alhora, posa una paraula darrere l'altra.» Em va fer un rentat de cervell, i al cap d'una setmana, ja em va passar el bloqueig i vaig poder escriure. A mi, en Vicens Vives m'havia dit que deixés la carrera perquè no servia per escriure. Sort que no li vaig fer cas! Ja veus, vaig redactar més de dues-centes entrades a l'Enciclopèdia...

– *A l'entrevista que et va fer en Josep Maria Muñoz, a L'Avenç, dius que tu sempre vas fer de secretària d'algú.*

– Sí, primer del meu pare, i després d'en Max perquè el vaig ajudar en la redacció dels treballs de curs, i de la tesi, de la carrera de Filosofia i Lletres. Vull dir que de secretària en vaig fer. I a l'Enciclopèdia treballava nit i dia. En la meua memòria, tot aquell temps és com una taca negra de la qual no recordo res més que feina i més feina. Em vaig desconnectar de tot: només feia fitxes! Era l'època de la resistència. Sempre vàiem de salvar la pàtria!

– *Perquè t'ho deien, o perquè t'ho creies?*

– Jo m'ho creia. I m'ho vaig passar molt bé i vaig aprendre molt, però no ho aconsellaria a ningú perquè estava sotmesa totalment al marit, i no és el que s'ha de fer.

– *Una dona submissa, però independent, perquè l'any 1977 deixes l'Enciclopèdia i entres a treballar com a professora al recent creat departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona.*

– Sí, però tot i així vaig seguir fent el mateix. Quan en Max va ser conseller de

17. Declaracions de Pierre Vilar reproduïdes a Eulàlia Duran «L'obra i la seva traducció», *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 6 (1995), p.103.

Cultura, l'any 1980 –quan en Pujol va guanyar les eleccions–, jo impartia classes a la universitat, i vaig haver de compaginar la universitat i tots els actes que es feien a la nit, com a dona del conseller, fins que ell va trobar una altra alternativa... Aleshores ja no em volia i vaig quedar alliberada. Ja m'agradava fer-ho, però era un estrès. A la universitat em deien la «Fregoli», perquè en una bossa portava el vestit llarg i, quan sortia de classe, em canviava al despatx, agafava el cotxe i tenia el temps just per aparcar i arribar a temps a l'acte. I quan sortia del despatx universitari vestida de llarg, coincidia amb els alumnes que sortien de classe i era un número!

En un dels actes, a la mitja part, vaig marxar per aparcar el cotxe, perquè l'havia aparcat de qualsevol manera, i es veu que em buscava la Marta Ferrusola; quan em va trobar, em va preguntar on era i quan li vaig dir que estava aparcant el cotxe, es va quedar tota parada! Jo anava amb un Seat Panda. I no ho entenien. Una altra vegada, jo tornava amb el Panda i al darrere, en un cotxe oficial, hi anava en Max fent-me d'escorta. Aleshores vivíem al carrer Iradier, a dalt de tot de la Bonanova.

– *Sovint et defineixes com a ingènua i revolucionària. És una manera de dir que, malgrat les circumstàncies, mai no deixes de ser tu?*

– Era ingènua perquè havia viscut dins d'una closca. Els meus pares, noucentistes, no parlaven mai de sexualitat, i jo no sabia res de l'argot que es feia servir aleshores a la societat. A l'Enciclopèdia, els de literatura: Benet i Jornet, Castellanos, em posaven a prova i deien procacitats l'una darrere l'altre, i estaven esgarrifats, perquè a mi com si em parlessin del cel i la terra, de les verdures, tan tranquil·la. I deien: «Com és possible? Ni s'immuta amb el que diem!»

A l'Enciclopèdia, tots eren molt revolucionaris. Molts d'ells es van formar allà i després van ser polítics. A mi em titllaven de burgesa perquè en Max era l'«amo», ja veus! Jo no veia cap diferència amb els altres perquè estigués casada amb en Max.

Allà vaig aprendre com s'organitzava una vaga, perquè ens deien què vàiem de dir, o no, segons ens preguntessin. I quan ho vaig saber els vaig dir: «Ara que ja ho sé, feu el favor, si voleu fer vaga aneu a un altre lloc a organitzar-la, però no davant dels meus nassos.» Va ser una follia total. Clar, era el maig del 68. La gent et feia boicots. Van intentar llençar al port les fitxes de l'arxiu. Cridaven: «Som uns treballadors!» Jo pensava que estaven bojós. He passat bastant per la vida sense entendre les coses.

– En una carta que escriu Max Cahner a Joan Fuster, el 15 de gener de 1985, comunicant-li la separació, diu: «Érem una parella que, ben avinguts i amb molts interessos comuns, ja feia molts anys que no constituïem un matrimoni. No tenia sentit de continuar mantenint una aparença.»¹⁸

– Les coses ja anaven mal dades, i quan l'any 1984 va deixar la conselleria, l'endemà mateix vaig dir prou; bé, va ser ell, però jo ja l'havia preparat perquè fos així. Tot va ser una guerra, perquè ell em volia donar la culpa a mi, i jo no vaig voler separar-me, mentre fos conseller, perquè no em pogués tirar en cara que l'havien tret de la conselleria per culpa meva, i vaig aguantar.

– Què en vas treure, del món polític?

– Va ser un desengany total, però també vaig madurar. Tots els tripijocs que vaig veure... Vaig veure el món de la política per dintre, i no em va agradar. Un dia em vaig trobar dos consellers a la porta de la Generalitat i l'un li deia a l'altre: «Escolta, fes-me arribar la carretera fins al poble.» I jo els vaig dir: «Però que sabeu el que esteu dient?!» Em van mirar amb una cara! Una altra vegada, en un viatge amb en Pujol a París, va fer un parlament a la Casa de Catalunya i els va prometre l'oro i el moro. I en acabar li vaig dir: «Ja saps a què t'has compromès?» I ell em va dir: «Sí. És el que volien sentir.» Llavors jo era socialista, no era convergent.

– Realment no m'estranya que no entenguessis el que vivies, perquè vas viure situacions una mica kafkianes!

– Sí, jo m'adaptava a tota mena de situacions, sense qüestionar-me; és allò que deia el meu pare de mi, que «tot li és pàtria», és ben veritat. Però tot em costava un esforç horrorós.

– Ara, si t'haguessis de definir amb una sola paraula, quina seria?

– Camaleònica. He estat camaleònica. M'he anat adaptant a situacions que no he buscat. Mira, quan ens vam casar, vam fer-ho a Montserrat, amb el pare Miquel Estradé, i llavors un dels primers llibres que vam publicar a Edicions 62 va ser *Cinc aspectes de l'amor conjugal*, de Gassó i Buxó, un monjo de Montserrat. En Max me'l va passar perquè el revisés com a editora. Vaig anar a Montserrat a parlar amb el monjo i vam tenir unes discussions! És que hi feia afirmacions com ara que les dones no han d'estudiar, que això era una cosa que havien de fer les lletges. Jo li deia: «Vostè miri'm. Jo sóc lletja? Sóc rossa i amb els ulls blaus. He estudiat,estic casada, treballo, com ho lliga vostè amb el que diu?» I ho va treure. Li vaig fer treure moltes coses, però tot i així va quedar un llibre! Però amb això et vull dir que sóc camaleònica, que em donaven unes feines a les quals m'havia adaptat.

18. Fuster, Joan, *Correspondència amb Max Cahner*; Edicions Tres i Quatre, Institut d'Estudis Catalans, 2012, p.508.

– Però els camaleons passen desapercibuts i tu sempre hi deies la teva.

– Sí, sí, i en els festejos també. He estat molt discutidora. És el meu caràcter. Poc temps després d'haver entrat a l'Acadèmia de Bones Lletres, l'any 1987, va venir en Riquer i em va dir a qui havia de votar en una votació que s'havia de fer. I jo me'l quedo mirant i li dic: «Així van les coses aquí?» Sempre he estat políticament incorrecta. És de lògica! Sempre he protestat bastant. Quan van venir els reis, volien que ens agenolléssim davant de la reina i jo me les vaig tenir amb els de protocol; al final vam fer un simulacre i ja està. Quan va morir l'Antoni Comas, el cap del Departament de Català de la Universitat de Barcelona, a Mataró es va dir una missa, i jo em vaig asseure amb el grup del Departament, i en Max, que era conseller, es va posar a la dreta amb les autoritats. Aleshores va venir el de protocol i em va dir que m'havia de posar amb el meu marit, que era el conseller. Jo li vaig dir que no estava allà com a dona del conseller, sinó com a col·laboradora del Departament. I em va dir: «Vagi on vagi, sigui on sigui, vostè serà sempre la dona del conseller!» Jo no em vaig moure, i al final en Max va venir perquè també era professor del Departament. Perquè vegis amb quina mena de vida estúpida em vaig trobar.

I amb tot el que vaig anar veient, em vaig anar allunyant de la religió. Un dia vaig dir que ja no anava a missa, i en Max em va dir: «Si tu no hi vas, doncs jo tampoc.»

– No vau tenir fills?

– No. I em va saber molt greu. Teníem una casa amb diferents habitacions que havíem pensat per als nens i les nenes, i una ha-

Eulàlia, a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (2002)

bitació per jugar. Va ser un handicap, però ara penso que això em va salvar, perquè si hagués tingut fills amb ell, no sé com me n'hauria sortit; ens hauríem barallat molt, i hauria hagut de ser molt més forta encara del que vaig ser. No se sap perquè no en vaig tenir; vaig estar dos anys fent-me proves i no van trobar res d'irregular, però no va prosperar. I després ell va tenir fills, per tant era jo qui no en podia tenir. Penso que era psicològic. Per sort tot això va ser abans de les noves tècniques dels Dexeus i les fecundacions in vitro, perquè aleshores no sé què hauria fet. Vaig pensar que, si no en tenia, és perquè no n'havia de tenir, i ho vaig acceptar. El problema és que t'ho fan passar malament, socialment, la família...

V

«Fins que un dia vaig caure del cavall, com sant Pau.»

– Quan em separo del Max, demanem el divorci i ell, a més, va voler demanar l'anul·lació. Aquí em vaig equivocar, perquè jo no volia saber res de tot allò, però em van insistir que, si no eren les dues parts que ho demanàvem, era molt difícil aconseguir-ho. Jo vaig dir que si em prestava a declarar, no declararia res contra el marit, res. Allò va ser molt desagradable perquè vaig veure com funcionava: primer em vaig explicar, i després em van donar un full estàndard de respostes, ple de barbaritats, a veure si les signava, i jo els vaig dir que no ho signava ni arrossegant-me, i me'n van donar un altre a veure què em semblava; aquell estava una mica millor, i el vaig signar. Volien que declarés en contra i no ho van aconseguir. Jo aconsellaria que no ho fes ningú, perquè és una trampa infecta. I els vaig dir: «Vostès ja tenen el veredicta fet!» Al cap de quinze dies, ja teníem l'anul·lació. En aquella època jo tenia una idea de l'Església una mica utòpica: que era com una mare que t'ajudava, i allò era la Inquisició pura i dura, amb una falta de sensibilitat que em va escandalitzar. Vaig fer creu i ratlla: no vaig voler saber res de l'Església; que tampoc no és això, perquè es tractava de la institució, però vaig estar anys sense posar-hi els peus.

– *Com va ser la vida de separada?*

– De molta tranquil·litat. Perquè les relacions amb el Max van ser molt tenses, i en algun moment vaig passar por, perquè es va tornar agressiu. Per això em va anar bé tenir un advocat, perquè més d'un cop hauria marxat de casa, però l'advocat em deia que no ho fes, ja que, si no, es consideraria abandonament de la llar conjugal. Fins que va arribar un dia que no vaig poder més i me'n vaig anar a casa dels pares; però ho vaig fer sense dir on anava, sense deixar cap nota, així que vaig haver de tornar per deixar-ne una. Fins que es va acabar tot. Però em va venir tot de cop. Primer va morir la meua mare, el 1982, després l'any 84 em vaig separar; em vaig quedar sense família, sense marit, sense casa..., bé, sense casa no, perquè tenia la dels meus pares, però allà no hi volia viure, ni tampoc en aquell barri. Aleshores vaig començar a buscar pis i vaig demanar ajuda a la Teresa Llo-

ret –la dona d’en Muñoz i Pujol–, que era amiga meva i havíem treballat juntes a l’Enciclopèdia. Vam anar a dinar juntes per l’Eixample i li vaig explicar la meua situació. Després de dinar, vam sortir a passejar i vaig veure que hi havia un rètol en aquest pis on visc ara, amb una lletra de persona gran, i vaig pensar que no hi hauria intermediaris. El propietari era el senyor Cusí, cosí germà d’en Macià –s’hi assemblava una mica i tot–; ens vam entendre directament i vaig venir a viure aquí. En un mes va passar tot. Va ser un daltabaix, però com que treballava, no tenia gaire temps per pensar. I em vaig organitzar bé.

– *I segueixes treballant de forma incansable: guanyes les oposicions de catedràtica, entres a l’Acadèmia de Bones Lletres, a l’Institut d’Estudis Catalans... fins que la Generalitat et concedeix la creu de Sant Jordi, l’any 2006.*

Lliurament a Eulàlia Duran, per part del President de la Generalitat de Catalunya, de la Creu de Sant Jordi, al Gran Teatre del Liceu (Fotografia de Jordi Bedmar, 25 de setembre de 2006)

– Vaig continuar fent la vida normal, fent classes, treballant molt. Fins que un dia vaig caure del cavall, com sant Pau. Va ser tornant de la universitat, pel carrer València. Em costa d’explicar: va ser una «insistència» que em deia que havia de canviar... i me’n vaig anar directe a la basílica de la Concepció; hi havia un capellà confessant, així que m’hi vaig adreçar: «Miri, em vull reconciliar amb l’Església.» I no vaig poder dir res més que això, no podia parlar, fins que al final em va absoldre, i així va començar tot. Va ser una caiguda del cavall.

– *I et vas fer parroquiana de la Concepció?*

– Sí, tot i que li tenia molta mania, de tota la vida. L’ambient de la parròquia em va costar molt d’acceptar perquè, en els primers contactes, vaig trobar gent molt tancada, que no em deien res, una mica hostil. Però vaig dir-me: «A veure, què puc fer jo aquí?» I em vaig ficar a Càritas, en una època que hi havia molta gent que demanava atenció. Després m’he ocupat més de la gent gran i, a través d’aquests grups de Vida Creixent, he anat coneixent i entrant en la parròquia: m’ha costat vint anys! Però és que jo també era molt descarada, i no estava mai d’acord amb res, fins que vaig canviar d’actitud.

– *Ets camaleònica, com deïem abans, o més aviat acomodaticia? No valia la pena buscar un altre lloc més afí a les teves idees?*

– Ja ho vaig pensar, però tampoc no sabia on anar. Em quedo aquí perquè la tinc a prop, per comoditat, perquè portava un ritme de feina que no permetia anar-me’n lluny, no ho hagués fet. Penso que una cosa són els ministres de l’Església i una altra és l’Església en abstracte; per tant, vaig fer creu i ratlla i vaig dir-me que no m’hi fixaria més, que fessin el que volguessin, que jo aniria a la meua. Darrerament, fa cosa de dos anys, ha vingut un capellà nou, mossèn Josep Cortina, que és teòleg, i amb ell he descobert un altre món. I també, de mica en mica, he anat deixant totes les coses que feia; ara només faig coses puntuals.

– *Et creus tot el que et diu la institució religiosa?*

– Jo no em crec res, per principi. En l’Església hi crec, com a institució provinent dels apòstols; ara, que ho facin bé o malament, això és una altra cosa: tants casos de malversació, de pederàsties... L’Església és santa i pecadora. Teòricament està molt bé, però a la pràctica li falta molt, perquè està feta per persones i, si les persones som així, l’Església surt així, tal com és la societat. Però això no em preocupa gaire. Penso que si Crist aguanta tot això que a mi em molesta tant –que segur que li molesta tant o més que a mi–, també ho puc aguantar jo. I si ell ho perdona, jo què he de fer? I em quedo tranquil·la. No tens altra sortida, tampoc.

– *Ets una dona de fe?*

– El pare Batllori deia: «La fe –que és tot el que necessites– cap en un paper de fumar.» Tota la resta, ajuda. També tenim una manca de cultura religiosa: no sabem què signifiquen els símbols ni les litúrgies. Això ho estic descobrint ara i és molt bonic. Amb això faig tabula rasa de tota la resta. Mai no m’ho havia passat tan bé! M’ha costat molt perquè m’he hagut d’adaptar a moltes coses rares, però aquest exercici d’adaptació continu m’ha anat bé perquè hi estic habituada, tinc uns mecanismes que funcionen sols. I és que mai no m’he pogut relaxar, en el moment que m’empoltronava sempre sortia alguna cosa que em trastocava. Sempre he hagut d’avançar.

– *I ara on estàs?*

– Ara no sóc enlloc. Políticament, darrerament, votava socialista, però ara ja no. Ara, depèn. El dia de les eleccions vaig allà, agafo dos o tres paperetes possibles, d'altres ja les descarto, i vaig llegint els noms de les llistes, i trio pels noms, però ara tampoc no em serveix gaire perquè no conec ningú. Quan hi vaig no sé qui votaré. No hi ha res que em convenci del tot, no vaig a votar amb il·lusió. Només vaig votar amb il·lusió la primera vegada, i vaig votar el partit més d'esquerres que vaig trobar. Després, ja veus que no pots votar a qui tu t'agrada, sinó que has de fer-ho segons la situació.

– *I la independència de Catalunya, la creus possible?*

– És un somni, però la paraula independència no m'agrada, és anacrònica. Que puguem decidir les coses sense ingerència de fora, que tinguem un reconeixement com a estat, això sí, però tampoc no tinc clar que nosaltres ho féssim millor. S'ha de buscar un sistema en què no depenguem dels castellans, perquè som massa diferents. Hi ha coses que no les entendran mai, fa segles i segles que ens barallem. A l'època medieval ja fèiem guerra amb Castella. Ells volen que ens tornem castellans i no canviaran. Els portuguesos mai s'han plantejat tornar-se a unir, la qual cosa vol dir que estan millor separats. El jacobinisme espanyol és pitjor que el francès i com que no volen entendre més que la uniformitat, i jo estic per la diversitat a ultrança, doncs... Si no hi ha manera d'entendre'ns, fem un estat català, però sempre fem tard perquè farem un estat en el moment en què els estats desapareixeran, però almenys en l'organització de la nova Europa ho farem com a estat, que és millor que com a regió sotmesa.

– *Oblidem la història?*

– La gent no pensa històricament: només existeix el món des que tu vas néixer. Jo ho veia en els alumnes quan em deien: «No ho sé. Jo encara no havia nascut!» Oh! però és que el món existia abans de néixer tu! No els interessa res del passat, i el passat explica el present, no entens el present si no saps res del passat. I hi ha unes constants que es repeteixen i que les has de tenir presents; si sempre topes amb la mateixa pedra, doncs potser que miris si la pots treure. La gent no hi està interessada, diria jo; ho troba una cosa passada, i creu que la voluntat de ser no s'ha de basar en la història. I no és cert, la història té un pes. I està bé que no s'oblidi.

– *I el federalisme, el veus possible?*

– Em temo que no. Tindrà els mateixos problemes que el règim autonòmic, no resoldrà res. Totes aquestes solucions ja s'han provat i no funcionen. Més val tallar, com els matrimonis, i pots quedar molt amic, però sense dependre l'un de l'altre. Jo estaria més d'acord, si és possible, amb un estat.

Sopar de jubilació. Eulàlia amb Joaquim Molas, Teresa Lloret i Eliseu Climent. Restaurant 7 portes de Barcelona (2004)

– *Tu vas ser una defensora de la denominació «Països catalans». Hi creus encara?*

– Jo penso que en aquest cas sí, que amb valencians i mallorquins ens hauríem de federar perquè tots dos tenen la seva idiosincràsia i, al mateix temps, no som tan diferents i tenim una mateixa llengua i hi ha una unitat de cultura. A l'època Medieval ja érem tres regnes, no va ser mai unitari, i penso que això s'hauria de respectar. En l'àmbit polític, els valencians tenen una història ben diferent, però hem d'aprendre a coexistir amb les diferències, hem d'arribar a un pacte. És interessant, jo m'enganxo bastant als debats i als informatius.

– *Tornem a tu, Eulàlia. El 14 d'octubre de 2013 va morir Max Cahner. Com ho vas viure?*

– El dia que va morir jo no sabia ni que estava malalt, ni res! I vaig passar el dol; fixa't, després de tants anys! És clar, vaig passar tota la meva joventut amb ell. A més, era una persona molt absorbent, treballàvem junts, tot el dia estàvem enganxats. Jo necessitava algú amb qui compartir i vaig aprendre molt amb ell. Només vaig rebre un condol, el de l'alcalde de Cervera, ningú més. Veus com la realitat no coincideix amb res?

– *Necessites algú al costat per funcionar?*

– No. Ara no, però és cert que sempre he necessitat un motoret al meu costat. Primer va ser el meu pare i després en Max va ser un motoràs, no paràvem, però a mi m'agradava. Em va anar bé en Max perquè jo estava molt encongida pels problemes familiars i necessitava algú dinàmic al meu costat; algú que, encara que jo pensés que no servia per res, em fes fer les coses. Després, quan ens vam separar, jo ja estava formada, i els anys que va fer de conseller, ja em vaig acostumar a anar pel meu compte.

– *La teva mare sempre estava envoltada d'homes, i tu sempre parles més d'homes que de dones, com a col·legues.*

– No hi havia pensat mai, però ara que ho dius, és cert que a la universitat anava més amb els nois. Hi va haver un curs que tenia declaracions d'amor, matí, tarda i vespre: tothom es volia casar amb mi. Vaig tenir un pretendent que em va demanar per casar-m'hi el mateix dia que en Max, però una hora després. A la universitat anava amb un grup de gent: l'Enric Lluch, en Josep Fontana, en Feliu Formosa, l'Oriol Nel·lo, que havien començat la carrera més grans que jo, i amb qui tenia converses molt interessants. En aquella època, els homes eren més interessants, per parlar, que no pas les dones. A les noies les trobava més beneïtes. I a Cervera jo tenia molt mala fama perquè a l'hora del passeig sempre anava amb nois.

VI

«Jo hauria sigut una superdona si hagués après tot el que em van ensenyar els meus mestres!»

– *L'any 2004, als 70 anys, et jubiles de la universitat. El teu mestratge, la teva manera de fer, ha influenciat un bon grapat de filòlegs i historiadors. Però, quins han estat els teus mestres i què en vas aprendre de cada un?*

– Del meu pare vaig aprendre a llegir. Ell sempre deia: «En els llibres has de buscar allò que tenen, no allò que no pretenen.» De vegades busquem coses que l'autor no diu. Quan li feia una pregunta, mai no em contestava, s'aixecava, anava a buscar un llibre i me'l donava: «Busca que ho trobaràs aquí», em deia. Jo també faig el mateix. Ell sabia en quin llibre podries trobar la resposta, no en qualsevol de l'època, sinó en aquell concret, perquè l'autor s'interessava per aquell tema en concret. El meu pare no únicament sabia de llibres, sinó de carrers, de pedres, d'un portal, d'una llinda; de qualsevol cosa en treia la seva història.

Fèiem viatges dominicals: agafàvem un tramvia sense saber on anava –bé, ell sí que ho sabia–, i al final del trajecte començàvem a descobrir el món: anava traient el fil històric de petites coses que es veien des del carrer, anava fent deduccions, i arribava fins a l'actualitat. Això em va fer adonar del llenguatge del carrer, d'un

Agustí Duran i Sanpere al Paranimf de la Universitat de Cervera.

llenguatge que no és escrit, però que també és important per comprendre la història. Aquest sistema de lectura, de fixar-te en les coses en què normalment no et fixes, era com llegir una novel·la policíaca, i és el que a mi em va influir més.

A ell li retreien que no sabia fer història raonada d'un període. I és veritat, no en va saber mai; va morir amb la idea que no havia estat capaç de fer-ho. Però és que ell veia les coses –potser perquè havia estudiat dret– com un cas, i els anava traient tot el suc i anava creant una història al seu voltant. Tenia molta inventiva: trobava un plat en una excavació i et deia: «En aquest plat, hi menjava Gal·la Plàcidia». Per això no em vaig dedicar a l'arqueologia, perquè es necessitava tanta imaginació...! I jo no la tinc, necessito alguna cosa més patent. Tots els arqueòlegs necessiten molta inventiva: veuen una pedra i s'ho han d'imaginar tot. Jo no m'imagino res, però el meu pare, sí, veia un món al voltant d'allò.

– *Sempre hi vas estar d'acord?*

– En això que t'explicava, no hi estàvem gaire d'acord, perquè jo anava més per les línies generals, i a ell li interessava més la particularitat, i no era capaç de redactar una interpretació general d'un període, perquè sabia tantes coses puntuals que no sabia fer-ne la síntesi. Encara que metodològicament arribava a fer-ne una, però eren moltes petites síntesis i les havies d'ajuntar.

En l'àmbit més personal, allò que diuen metafòricament que has de «matar» el pare, jo no ho vaig arribar a fer mai. Quan em vaig matricular a la universitat, primer em volia matricular de Química –per anar una mica a la contra, perquè estava cansada de tantes converses a taula sobre història– i em vaig posar a la cua, i al costat hi havia la de Filosofia i Lletres. Tenia dues persones al davant i vaig pensar: «Vols dir que no fas un disbarat, si tu no saps matemàtiques?» I al final, em vaig canviar de fila. És que a casa tothom tenia el seu monopoli: la meva mare, la música, i el meu pare, la història, i tenia el cap com un bombo, però al final vaig acabar acceptant el «meu destí fatal».

– *En els llibres has trobat sempre la resposta que buscaves?*

– No, però he escollit els llibres que podien donar-me la resposta, que és una cosa que ara s'ha perdut perquè la gent no busca la informació en els llibres, la busca a Internet, i aquest mecanisme que s'havia de fer per trobar l'autor que podia donar-te la resposta ara ja no es fa, ningú no s'ho pregunta; et creus el que et diuen i prou. Abans ho llegies, te'n fiaves o no, però hi havia tot un mecanisme previ. Ara pots agafar Internet perquè saps el mecanisme, però com que no et diuen d'on surt la informació... Si saps buscar, també ho values més perquè has fet una trajectòria a través de tots els estudis fets, i amb Internet això s'ha acabat. És el problema que veig des del punt de vista educatiu. Això sí, és molt més ràpid i t'ho dona tot fet.

Abans havies de tenir una quantitat immensa de llibres per no haver de passar-te tot el dia a les biblioteques, i ara no cal.

– *Ara potser hi ha un pensament únic i abans hi havia més varietat.*

– Els llibres publicats a partir de l'any 2000 ara ja no serveixen, han caducat. Jo treballava amb llibres de mitjan segle XIX. I no creguis, deien unes coses! Totes les bibliografies immenses que es feien ara ja no es fan, perquè la gent no llegeix els llibres i, si s'agafa un llibre recent, es copia la bibliografia que s'hi troba. Ara deu anar així perquè cada vegada hem de saber més coses i hi ha més història per estudiar, i potser no hi arribaríem mai amb el sistema pedestre que fèiem servir nosaltres.

– *És que hem passat de fer les fitxes a mà in situ, a poder accedir als arxius de l'altra punta del món, a través de la xarxa, sense bellugar-nos de casa...*

– I era molt dur, eh? I nosaltres encara teníem màquines d'escriure, però els nostres pares ni això: escrivien a mà, per això s'enduien els llibres dels arxius a casa, perquè no podien fer fotocòpies, no podien fer res. Era molt lent, però tal com deia Ramon d'Abadal: «Has de llegir moltes vegades el mateix text per anar-te impregnant», i l'has de copiar diverses vegades; per això fer les fitxes temàtiques és bo, perquè has de copiar-les diverses vegades segons diferents conceptes. I cada vegada que les tornes a copiar, hi veus coses noves, però és clar ara això ja no es fa. Si és un avantatge o no, no ho sé, a mi no em sap greu haver-ho fet, perquè les coses s'han d'anar mastegant i ara es va massa de pressa, no es pensa, s'acumula, que és el pitjor que trobo dels treballs actuals. És una altra manera de treballar. Al meu pare no li he trobat mai una errada. Pots pujar-hi de peus, que allò que diu és veritat, és molt precís en les interpretacions.

– *Jordi Rubió i Balaguer també va ser important per a tu.*

– Va ser el meu altre mestre en Història de la Cultura. El seu llibre: *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència* era el meu evangeli. Me'l sabia tot de memòria de tant treballar-lo. Anava a les biblioteques, a les grans: la Universitatària, la de Catalunya i la de l'Arxiu Històric, a buscar, sistemàticament, els llibres citats del segle XVI, i això em va servir després per a les entrades de l'Enciclopèdia. Tenia un munt de fitxes de personatges de l'època.

– *I de Jordi Rubió passes a ser deixeble de l'historiador francès Pierre Vilar.*

– Sí. Pierre Vilar passava temporades a Barcelona perquè treballava a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu Històric, i aleshores vivia a casa dels meus pares. Tenia un fill, en Joan, que era molt savi, però sempre deia que tenia dues filles adoptives: jo i la Núria Sales –la filla de Joan Sales–, que vivia a París.

En Vilar em va portar per un altre camí. Vaig fer la traducció del seu llibre i ell la va revisar molt. Vaig aprendre molt d'ell, treballar amb ell va ser una lliçó

impressionant perquè era tot al contrari del meu pare. Seguia un esquema: la tesi, l'antítesi i la síntesi; és a dir, primer el plantejament i els aspectes positius; després els aspectes negatius i finalment la síntesi de tots dos. Tots els francesos segueixen aquest esquema. El vaig aprendre, però no l'he seguit mai perquè a mi em mareja. Havies de repetir tres vegades el mateix: primer parles d'una tendència, després mires tot el que no s'adequa a aquesta tendència i finalment has de fer la síntesi de totes dues, però és una mica pesat, i al final ja no sabia si deia que sí o que no. Jo no el vaig seguir, però almenys vaig aprendre a raonar-ho. Aquí ningú no segueix aquest esquema. Vaig aprendre un mètode perquè aquí no n'hi havia cap. Em va canviar bastant els conceptes de la història, del perquè servia i de com s'havia d'enfocar.

– *I et va dirigir la tesi sobre «Les Germanies als Països Catalans», amb la qual et vas doctorar l'any 1979.*

– Sí, i va ser el responsable que la fes dels Països Catalans, perquè jo la volia fer només de Catalunya: del motiu pel qual a Catalunya no hi van haver Germanies. Aquesta era la pregunta que jo em feia. Però vaig trobar molt poca documentació, i em va dir que no me'n sortiria, que havia d'agafar València i Mallorca perquè eren el focus, i la resta eren imitacions. Em va dir que fes Països Catalans per tenir perspectiva. Em va ensenyar també a llegir d'una altra manera. Per exemple, a València va començar tot amb una revolta per un sodomita i la revolta va donar peu a la repressió. I aleshores ell preguntava: «I en aquesta revolta tots eren del poble? Estava manipulada o no?» Jo no ho havia pensat mai: «Manipulada?» Em vaig quedar de pedra! Ara és la primera cosa que se m'acudiria pensar, perquè en les manifestacions sempre hi ha un grup que ho destarota tot. I ho diuen els textos: «Van venir uns homes que...», però jo no sabia que això passava. Per això es necessita una certa experiència per entendre i llegir la història, perquè, si no, no hi caus. I em va fer corregir una cosa que era bàsica: jo deia que va començar a València, es va estendre a Mallorca i tímidament a Catalunya. I ell em va dir: «No!

Eulàlia amb Pierre Vilar

En cada lloc una revolució té els seus problemes locals, i el moviment se n'aprofita, però en cada lloc es revoltent pels seus problemes, no pels del veí». Per tant són coincidents, però no s'expansionen les revolucions d'un lloc a l'altre. Són coses que s'han de tenir en compte. O per exemple, el Renaixement no és que comenci a Itàlia i que llavors s'expandeixi per tot Europa. A Itàlia, el Renaixement és italià, i l'interès pels clàssics, cada país el veu a la seva manera, segons la seva pròpia tradició; el Gòtic català és diferent del Gòtic flamenc... és igual que les persones, cadascú assumeix les coses segons la seva pròpia idiosincrasia. Això sembla que no sigui res, però és fonamental.

– *I una classe de Vicens Vives et va fer decidir per l'estudi de l'època Moderna, oi?*

– Em va fer entusiasmar pel final del segle XV i començament del XVI, l'època dels Reis Catòlics. Va ser una classe fantàstica que va fer quan van inaugurar la facultat d'Econòmiques. A la gent d'Història ens feia anar a les seves classes d'Història de l'Economia, i vaig quedar tan meravellada d'aquella sola classe que em vaig dir: «Jo em vull dedicar a aquesta època!», per continuar el que havia fet ell. Perquè ell, durant la guerra, ho va deixar inacabat. En Vicens tenia genialitats, perquè d'una simple estadística et deia tot el que podies deduir. Em va ensenyar el mètode i això és el que vaig aprendre d'ell.

– *I d'en Miquel Batllori?*

– Em va influir molt, quan ja era professora a la universitat, perquè era un erudit i em va fer tenir present Europa: Catalunya dins d'Europa. Fins aleshores, la gent es mirava només Catalunya, i ell insistia molt que s'havia de mirar, de l'època que estudiaves, què passava a Europa. Cal tenir consciència que estem dins d'Europa i no podem tancar les finestres. En Batllori deia: «Catalunya al món.» Després vaig tenir cura, amb en Josep Solervicens, de l'edició de tota la seva obra, que em va acabar d'impregnar.

Una altra cosa que em va agradar d'en Batllori és que estudiava els esdeveniments, sempre tenint en compte qui te'ls explicava, i la ideologia de qui te'ls explicava. Ho feia críticament i ideològicament. I aquest anar i venir de l'autor amb el que estudiava, era un diàleg continu. Si ho fas, t'adones que no és innòcua la informació: segons qui la dóna, per què la dóna, com la dóna... sempre hi ha una ideologia i un mètode determinat.

Jo hauria sigut una superdona si hagués après tot el que em van ensenyar els meus mestres! Dels diferents aspectes de cada un, en vaig fer una simbiosi.

– *Un altre mestre, i amic, va ser en Joan Fuster.*

– El que m'atreia d'ell era que veia l'època, coneixia els personatges, eren humans, de carn i ossos, se'ls imaginava i els entenia per dins, els donava vida, et

donava la humanitat i l'humor. Llegíem els mateixos llibres, ens els passàvem, els comentàvem, ens divertíem. Desdramatitzava, no volia salvar la pàtria, no s'arrencava les vestidures si estava o no ben escrit, li donava la volta i se'n reia. Era un intel·lectual que trencava el motlle. Hi ha una carta

Joan Fuster nomenat Doctor honoris causa de la Universitat de Barcelona. D'esquerra a dreta: Eudald Solà, Eulàlia Duran i Miquel Taradell (1984)

seva publicada sobre el pet de Joan Boscà, on arriba a dir que no «li estranyaria gens que l'origen de l'italianisme del Boscà fos una reacció contra les bromes que va suggerir el seu pet», en poetes com per exemple Ferrandis d'Herèdia, que va dir: «Tan humoso y substancial / no es un pedo catalán.» –era per morir-se de riure. I acaba dient: «Jo em penso que aquest pet el puc datar: he arribat a la cautelosa

Eulàlia amb Teresa Lloret, a la seu de la Gran Enciclopèdia Catalana

conclusió que la ventositat famosa del Boscà ha de ser anterior al 1530.» Amb ell et feies un tip de riure! Era una forma de fer que anava més amb mi.

Mentre redactàvem l'Enciclopèdia, ell feia d'assessor i tots els articles de València els revisava, i hi feia –tal com deia ell mateix– els seus «sabrosos comentaris». Ens deia que els de l'Enciclopèdia semblàvem escolanets de la Mare de Déu de Montserrat. Va ser ell qui ens va fer incloure les entrades dels toreros –que nosaltres no teníem en compte– perquè deia que hi havia més toreros importants catalans que no pas boxejadors, que era una altra de les entrades que teníem! Però no era superficial, anava molt a fons, el que passa és que es prenia la vida amb humor. Ens escrivíem unes cartes per comentar temes referents a l'Enciclopèdia, que et feien morir de riure. Estan publicades en els volums de la seva correspondència. Aquests són els meus mestres! Te n'he fet una descripció una mica estranya, perquè no m'ho havien preguntat mai...

VII

«Jo vaig dedicar tot el meu temps a la universitat.»

– *Sembla que heretes del teu pare la necessitat de conservar, per això et dediques a fer una obra magna com el «Repertori de Manuscrits Catalans de l'Època Moderna (1474-1620)».*

– Sí, sí, la base és que no es perdi res: després ja es faran els estudis, perquè si no hi ha una base recopilada, quins estudis es poden fer? I en aquest sentit estàvem molt endarrerits respecte a Europa. Tot això s'hauria hagut de fer durant la guerra, perquè ja estava planejat, i s'havia començat a fer. Però la guerra ho va aturar tot. Només s'havia recollit material de l'època Medieval, però de Moderna i de Contemporània no hi havia res. De Contemporània, va ser en Joaquim Molas qui s'hi va posar, i jo em vaig dedicar a l'època Moderna, i vaig acabar fent arxivística. Això és una reminiscència del meu pare.

– *I vas fer oposicions al Cos d'Arxius, a Madrid, l'any 1974.*

– Les de Madrid les vaig fer quan l'Enciclopèdia tenia problemes econòmics, per buscar-me una sortida laboral, a més tenia temps per fer-ho, perquè m'havia trencat tots dos turmells i estava de baixa. Oh! i algú encara em va dir que podia seguir treballant perquè s'escrivia amb les mans i no amb els peus! No saben que el mal de peus repercuteix en tota la persona!

– *Tots dos turmells? I com t'ho vas fer?*

– Me'ls vaig trencar a casa la Núria Sales. A casa seva –viví al turó de la Creueta del Coll–, s'hi pujava per una escala ben dreta, i quan vaig arribar a dalt, vaig perdre l'equilibri i vaig caure daltabaix. Per frenar, vaig fer un gest amb els turmells i me'ls vaig trencar. Després de dues hores de conversa, vaig tornar conduint fins a casa i em vaig ficar al llit corrents. L'endemà vaig veure que no podia posar els peus a terra, vaig agafar un taxi i me'n vaig anar al metge. Bé, tot això per dir-te que no vaig passar les oposicions.

– *I després fas oposicions a la Biblioteca de Catalunya, l'any 1978.*

– Sí, n'era directora Rosalia Guilleumas –la dona de Rubió i Balaguer. I també les vaig perdre, però aquesta vegada perquè em van fer boicot. No vaig poder anar a preparar-me perquè em van tancar la sala de Reserva, per tant no tenia

accés a la bibliografia i vaig haver d'anar a Montserrat. Al monestir, em feien treballar en una taula baixa, al locutori, i quan necessitava llibres me'ls portava el pare Josep Massot. Va ser bastant horrorós. A més, Montserrat, amb aquelles roques, la trobo depriment. A l'habitació de l'hotel, una part de l'habitació era roca. Em va agafar una angoixa que no m'ha tornat a passar mai més. Evidentment no les vaig aprovar. Amb el temps, vaig deduir que volien que es quedés una persona que ja hi treballava, volien gent que fos del gremi de bibliotecaris. Aquestes coses ja passen...

– *I et quedes a la universitat...*

– Aleshores ja feia un any que treballava a la Universitat de Barcelona i vaig decidir quedar-m'hi, però no va ser fàcil, perquè era la Facultat de Filologia i a mi em deien que jo era d'Història; i era veritat, tot i que jo hi tenia dret perquè havia fet Filosofia i Lletres, per tant podia ser professora de Filologia. Vaig provar de passar-me al departament d'Història, però em van posar totes les assignatures en divendres. Havia d'impartir no sé quantes classes en un sol dia i havia d'explicar Història Mundial, i jo la tenia molt rovellada. Vaig decidir, doncs, quedar-me a Filologia Catalana i dedicar-me al que realment m'interessava: la Història de la Cultura. Em vaig haver d'inventar aquesta assignatura, perquè la literatura de l'època Moderna era molt fluixeta. En canvi sota el nom de «cultura» hi havia també la història, i vaig fer una mena d'híbrid, perquè la cultura tant la pots enfocar des de la història com des de la literatura, tot i que el millor és fer-ho conjuntament. Sempre he intentat que anessin juntes, perquè els historiadors no saben transcriure un text, i als filòlegs, entrar en un arxiu els sembla una tasca inabordable; i jo els ensenyava

Discurs inaugural en substitució de Pierre Vilar. Paranímf de la Universitat de Barcelona (1 de setembre de 1986)

a entrar en un arxiu. Vaig fer de pont entre la història i la literatura, fins que l'any 1989 es va eliminar l'assignatura, i vaig guanyar les oposicions de catedràtica de Literatura Catalana Moderna.

– *Com van ser aquells primers anys a la universitat?*

– Van ser uns anys de molta il·lusió perquè érem fundadors d'un departament universitari català. Podies crear: no hi havia pautes. Però també van ser uns temps complicats, perquè estàvem mal equipats, no teníem ni màquina d'escriure. No hi havia ni llibres de text. Tot estava per fer.

– *El món universitari va ser fàcil per a una persona com tu?*

– Jo vaig dedicar tot el meu temps a la universitat, però el món de la universitat és molt de capelleta, i hi ha un munt d'aliances. No he tornat a posar els peus al departament; una vegada ho vaig fer i em van veure com un fantasma! Ara ja no segueixen la meua línia de recerca, fan Retòrica, que està bé, però podrien haver-la mantingut i fer dues línies, però no, sempre s'arrasa el que s'ha fet abans –igual passa en política–, sempre s'ha de començar una línia nova que no tingui res a veure amb l'anterior.

– *Ets una persona transparent. És fàcil saber què penses?*

– Sí. En canvi la gent em veu molt complicada. Un dia, un dels meus companys de departament em va dir: «Ara et diré com et veig, tu estigues callada sense contestar-me.» Em va explicar com em veia, i em vaig quedar esgarrifada! Com era possible que em veiessin així! I al final li vaig dir: «Mira, ho sento, no tinc tanta inventiva com per imaginar-me tot això que tu dius que jo sóc i faig.» Sempre buscaven els tres peus al gat.

– *Podriem parlar dels molts estudis sobre la cultura que has fet, però n'hi ha un, potser menys conegut, que és sobre l'Anticrist.*

– És l'estudi del poder i del desgast del poder. Quan vaig entrar en el món de la política, vaig veure que hi ha tot un llenguatge que poua de la Bíblia –sobretot de l'Apocalipsi–, perquè la gent sempre vol saber què passarà: el futur preocupa a tothom. Aleshores la Bíblia dona unes pautes, uns signes que s'han interpretat de diferents maneres. Hi ha uns succedanis d'interpretacions bíbliques al servei del poder: quan algú arriba al poder és com el Crist, el Salvador, però amb el temps es va desgastant i es va caricaturitzant: de Crist passa a Anticrist, que és com el Crist però en caricatura. Tot això passa a la política. L'emperador, com el Crist, era considerat el «salvador universal», i tots els reis volien ser el monarca universal de la cristiandat, l'únic, com és el cas de l'Imperi espanyol. I tenien una sèrie de gent al servei de la monarquia, normalment jueus i capellans, que coneixien la Bíblia, i mantenien aquesta idea. Utilitzaven les profecies antigues i les aplicaven

als monarques del moment: els monarques havien de dominar el món sencer, i a més havien de tenir unes característiques determinades: havien de ser rossos, alts, prims, elegants... Els deien «l'encobert». Eren la imatge del Crist encobert. Imagina't Ferran el Catòlic: era baixet, i amb cabells negres, no encaixava, però és clar, abans no hi havia tele i la majoria de gent no sabia com eren els reis. Al casar-se amb Isabel, que era alta i rossa, van fer un híbrid i d'aquí ve que els Reis Catòlics sempre anessin junts! Aquesta és la meua teoria. Va ser una persona que, segons el llenguatge dels propagandistes, va treure els «moros» d'Espanya, va «netejar-la» de jueus, va fer la Santa Inquisició...! És un llenguatge simbòlic que apareix en els escrits de l'època i que si no el coneixes no saps interpretar-lo, però en aquella l'època era conegut per la gent. És una literatura molt suggeridora d'imatges, per això em va interessar, i té molt a veure amb l'humor fusterià. No és un llenguatge profètic de debò, és una interpretació totalment tendenciosa de les profecies.

– *I actualment, també es troba en la política?*

– El desgast del poder es repeteix. Hi ha gent que es torna una caricatura d'ell mateix. El rei, quan fa disbarats, passa de ser el rei a ser l'anti-rei, llavors es converteix en una caricatura d'ell mateix. Hi havia unes descripcions establertes, com t'he dit, i s'havien d'aplicar a una persona; si tu descrivies el rei segons aquestes normes, la gent ja sabia que era «l'encobert», aquell que havia de ser el rei del món sencer. La gent sempre busca un líder, un encobert, mira si no tots els presidents del món, sempre acaben caient, perquè sempre hi ha un desgast.

Això comença en el segle XIV, i tots volen tenir lligams amb Carlemany, pertànyer al seu llinatge, perquè és el primer gran personatge, el dominador d'Europa. Això va començar a Europa i després va passar a Amèrica. Desapareix al segle XVII, que es quan comencen a formar-se les nacions-estat, que trituren la imatge d'un sol rei i d'un sol territori.

– *Catalunya sempre estudia els perdedors, més que no pas el poder?*

– Sí, som masoquistes, és veritat, perquè sempre hem perdut, excepte a l'època Medieval, que vam arribar a dominar Grècia. Sempre som al mig; hem passat tota la vida en guerra amb Castella i amb França. El mar el dominàvem, això sí; per això som gent de comerç, som mercaders. No teníem la prosàpia dels castellans ni dels francesos; Cristòfor Despuig ja parla de la *labia* dels castellans. Nosaltres som un poble de poca noblesa, de classe mitjana, de gremis; gent rica, mercaders, ciutadans honorats –que eren una barreja de mercaders i terratinents–, en canvi Castella n'estava plena, de nobles. Som un país petit entremig de dos blocs importants, per això ens en vam anar a Itàlia i ens en vam fer els amos.

Eulàlia amb Joaquim Molas

– Per això hi ha tants medievalistes a Catalunya?

– És la tradició. Abans de la guerra només es feia literatura medieval, i després de la guerra, Rubió i Balaguer va ser el primer que va fer una literatura catalana del Renaixement; després, Joaquim Molas va fer la contemporània (XIX-XX), i va quedar un buit entremig: la Decadència –que era com un calaix de sastre–, de la qual es va ocupar Antoni Comas. Era una època menyspreada, de la qual no se sabia res; perquè es passava de l'època Medieval a Ausiàs March i després res, ja començava el Romanticisme, el Modernisme, el Noucentisme. Quan vaig entrar a la universitat em van dir, mira el departament està dividit en dos: medieval i contemporània, i jo els vaig dir: «I entremig què hi ha?» I com que no hi havia res, m'hi vaig posar jo, amb discussions de si es deia Decadència o no –que per sort ara ja no se'n diu. Això en història és impensable, perquè a un historiador tant l'interessen les crisis com les victòries, tot és interessant, no fa valoracions de si una època és bona o no.

– Però segueixen havent-hi més medievalistes.

– És la tradició. A les biblioteques tenien catalogada tota la part medieval, i quan jo vaig començar no hi havia res catalogat del segle XVI, ni a la Universitària ni

a la Biblioteca de Catalunya, i em vaig passar anys remenant fixers de biblioteca; per això vam emprendre, amb la Maria Toldrà, el *Repertori de Manuscrits Catalans*. Tot això ja s'hagués hagut de fer abans de la guerra, i ja es volia fer, però les biblioteques no hi van arribar a temps. Molas va potenciar la catalogació dels contemporanis, i jo la de la Decadència.

– Al començament, els professors semblava que traguessin els autors de sota les pedres, amb molt poc convenciment de la seva vàlua.

– Perquè no es coneixien, o estaven en castellà, que era el llenguatge de moda de l'època. Era una literatura que depenia dels reis, o de la noblesa, i era de vassallatge; per això en el moment que desapareixen els reis de la Corona d'Aragó, perquè se'n van a viure a Castella –i amb ells molts nobles que els acompanyen– es castellanitza. Per sort no van marxar tots a la Cort, alguns se'n van anar a València i van fer de mecenes. També la descoberta de la impremta va permetre que els escriptors es poguessin guanyar la vida fent contractes amb un impressor, de tu a tu, sense haver de fer la gara-gara als nobles. Els escriptors es prenen la llibertat de fer el que volen: poden fer tractes directament amb l'impressor, perquè el mecenatge no és l'única opció, per això, com deia en Joan Fuster, la literatura catalana és tota dels capellans, perquè són els únics que tenen la vida resolta i temps per dedicar-s'hi. Ara, això també passa una mica.

– En Martí de Riquer sempre deia que coneixia més l'època Medieval que l'actual. A tu et passa el mateix?

– Una mica sí. En Vicens Vives deia que la història l'has de visualitzar, els personatges els has de visualitzar, en Riquer també ho deia. Has d'arribar a visualitzar d'aquesta manera, te'ls has de fer amics i saber de quin peu coixegen, a això és al que has d'arribar; i ho pots fer perquè tens perspectiva. La mort, per exemple, és molt important. A l'Enciclopèdia tenia la impressió que jo era una enterramorts, perquè em passava la major part del temps intentant matar la gent, ja que no pots saber d'una persona si no li tanques el cicle de vida, perquè no pots tenir perspectiva, mentre és viva: en el moment que mor, aleshores ja canvia, és acotada. Les dates de naixement i mort d'una persona costen molt de trobar, i em passava la vida buscant les dates, a veure si podia tancar el parèntesi.

– Però a l'Enciclopèdia hi ha entrades de persones que encara són vives.

– Perquè són dos interessos diferents: en un, no tens la perspectiva d'una vida acotada, però també has de poder conèixer qui són i què fan les persones vives, si han destacat en alguna cosa. Potser ara ja no caldria perquè per Internet ja et donen la informació d'aquella persona que busques.

VIII

«Cada dia busco una cosa que em faci il·lusió.»

– *De petita et deien Lali. Quan decideixes dir-te Eulàlia?*

– Quan entro a la universitat. Aleshores vaig dir-me: «Ja està bé això de Lali!» Ara només me'n diu la meua família germànica, perquè Eulàlia en alemany és pejoratiu: «Eule», vol dir 'mussol'.

– *Com vius el moment actual, la vellesa... aquesta darrera etapa?*

– Jo crec que arriba un moment que has de plegar, perquè deixes de crear. Jo ara he plegat perquè si no, em repetiria. Pots donar toms sobre el que has fet, però ja no busques noves vies. Tampoc no tens les forces necessàries per anar cada dia a la biblioteca o a l'arxiu. Tampoc no és depriment. Has fet el que has fet, i ara has de fer una altra cosa. Puc ajudar si algú m'ho demana, però posar-me jo a fer coses noves, no, estic estroncada. Volia fer una llibre sobre el segle XVI tal com jo el veia, sense notes, però tinc la memòria poc precisa i és molt pesat haver de comprovar cada dada, i de moment no veig que sigui el meu camí.

– *Encara queda molta feina per fer?*

– Tots aquests manuscrits que hi ha al *Repertori*, que hem anat trobant, ara s'haurien d'estudiar, perquè ja els tenim, ja no hi ha excuses, però qui ho farà? A primera vista no els dones la importància que tenen, però s'han de mirar i remirar, i sempre hi veus un enfocament nou. Aquí hi ha material nou que ningú s'ha mirat amb ulls d'anàlisi; això s'ha de fer –de la mateixa manera que s'ha fet de l'època Medieval–, i aleshores es podrà visualitzar. Cada vegada que es mira un text s'ha de fer des d'una nova perspectiva, i això ho fa la vida: en un moment estàs sensibilitzada per unes coses i te'l mires amb uns ulls i en un altre moment amb uns altres, per això cada generació ha de fer la seva lectura dels mateixos textos, perquè el pòsit que tens tu l'aboques en la interpretació del text i el veus diferent.

– *Rius molt. El sentit de l'humor ha estat sempre important per tu.*

– Sí, per desdramatitzar, per això a mi em curava en Fuster. Treia l'humor de qualsevol cosa, i jo encara era molt puritana, molt recta. Quan ens vam casar, no teníem ni tele ni whisky, ni res. Quan en Fuster venia a Barcelona, el teníem a casa

i s'enfadava molt perquè no teníem tele; un dia va aparèixer amb una de contraban que havia tret de no sé on, i va ser la primera tele que vam tenir. I tampoc no teníem whisky i en Fuster i en Castellet sempre es queixaven, i al final vam haver de comprar un celler! Aquests són els qui ens van introduir a la vida, perquè, si no, en Max i jo érem d'una «estricta observança».

– *I amb ell vau fer un viatge a Grècia, oi?*

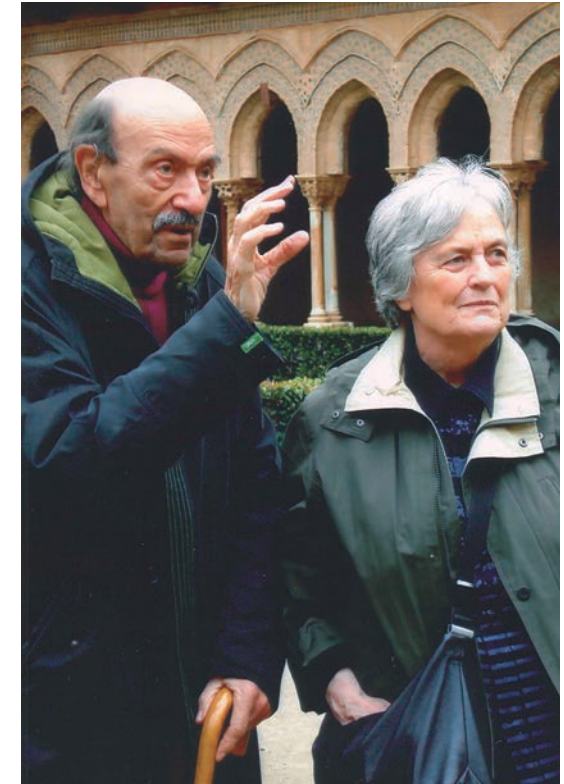
– Vam anar a Grècia amb el matrimoni Muñoz: Josep Maria Muñoz i Teresa Lloret, l'hellenista Eudald Solà –que ens feia de guia–, Joan Fuster, en Max i jo. Érem sis. Ens dèiem en broma: «Els sis contra Tebes». Va ser divertit perquè anar amb en Fuster ja era un gresca contínua. A l'estadi d'Olímpia vam fer una cursa la Teresa i jo, una cursa de través, no de llargada! Vam riure molt.

– *Hem parlat dels mestres, però què has après dels alumnes?*

– L'estímul. És un intercanvi. D'alguns alumnes n'he après molt perquè ho fan millor que no ho he sabut fer jo. L'aspecte filològic l'he après dels alumnes, no dels mestres, perquè no l'he estudiat mai, i és una visió diferent, i jo estava molt polaritzada cap a la història pura.

– *Què et fa llevar-te cada dia amb ganes de viure?*

– Mentre treballava: aprendre, trobar el llibre que buscava. Sempre estava intrigada, me n'anava al llit rumiant, em llevava rumiant, tenia una gran passió per saber més, per aprofundir més. Quan estudiava el batxillerat, em rebentava haver d'anar a l'escola de les monges alemanyes, i quan em llevava, pensava en la imatge dels arbres del turó de Monterols, que hi havia darrere l'escola: el verd dels arbres, el blau del cel... i em deia: «Tor-

Josep Muñoz Pujol i Eulàlia, a Palerm

Villa Farnesina, Roma (maig de 2011)

naràs a veure'ls», i aquella imatge em donava forces. Per llevar-me necessitava un estímul, si no, no em llevava. Després, quan vaig anar a la universitat, pensava en les classes. En aquella època, quan la vida m'era bastant contrària, pensava en alguna cosa d'aquestes. I, si no anava a classe, feia un repàs de tot el dia i pensava en allò que em feia il·lusió, i em llevava.

– *Encara ho fas ara?*

– Una mica, sí. Cada dia busco una cosa que em faci il·lusió. He de fer un esforç per aixecar-me. Sóc molt mandrosa. De vegades és una tonteria: llegir algun llibre...

– *T'ha estat fàcil viure?*

– No. Ara és quan m'és més fàcil, és un oasi, però mai havia estat tan tranquil·la.

– *Eulàlia, creus que ja ho has dit tot, o encara tens alguna cosa a dir?*

– Tot s'ha de replantejar i cada generació s'ho ha de tornar a replantejar tot. Jo mateixa cada dia sóc diferent. Crec que encara tinc alguna cosa a dir, però ho faig quan hi penso, quan em pregunten, perquè ara necessito un estímul. Avui he dit coses que no havia dit mai... Déu-n'hi-do el que t'he explicat!

BREU RESSENYA BIOGRÀFICA

1934 Neix Eulàlia Duran i Grau a Barcelona. Filla de l'historiador i arxiver Agustí Duran i Sanpere (Cervera 1887-Barcelona 1975) i la traductora Hermínia Grau i Aymà (Barcelona 1897-1982).

1938 Comencen els bombardejos de la guerra civil a Barcelona. Eulàlia, la seva germana Roser i la seva mare marxen a Zuric. Eulàlia viurà un any a Langenthal, amb una família d'acollida.

1939 Eulàlia es retroba amb la seva mare a París. Tres dies abans de l'inici de la Segona Guerra Mundial, Eulàlia i la seva mare marxen al balneari de Plombières (Vosges). En esclatar la guerra marxen cap a Barcelona, on arriben el 28 d'octubre. Comença l'escolarització d'Eulàlia a l'escola Virtèlia. I més tard a les monges alemanyes de Mary Ward.

1942 En morir l'àvia de Cervera, Elisa Sanpere, Agustí decideix arreglar la casa per anar-hi a passar els estius. Estiuegen a Cervera des del 1946 fins al 1956.

1951-52 Comença el primer curs de Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona.

1955 Membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans.

1957 Ordenació i inventari de l'Arxiu parroquial de Santa Maria de Corbera de Llobregat (en col·laboració amb M. Cahner, E. Lluch i R. Bastardes).

1958 Llicenciatura en Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona. Tesi de llicenciatura: *El dret de ciutadania a Barcelona durant la Baixa Edat Mitjana*.

1958 Ordenació i catalogació de l'Arxiu de la Col·legiata de Guissona, dipositat a l'Arxiu Històric de Cervera (sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere).

1958-1963 Ordenació del Fons municipal de l'Arxiu Històric de Cervera (sota la direcció d'Agustí Duran i Sanpere).

1958-59 Lectura i elaboració de fitxes de la documentació del segle XVI de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona i de la Biblioteca de Catalunya. Fons que nodriran les seves entrades a l'Enciclopèdia Catalana.

1959 Matrimoni amb Max Cahner. Comença a treballar com a correctora a la revista Serra d'Or.

1962-1969 Redactora i traductora a l'editorial Edicions 62 de Barcelona. Fundada aquell mateix any per Max Cahner i Ramon Bastardes.

1962 Juntament amb Max Cahner, participa en la creació de la distribuïdora de llibres Ifac.

1963-1966 Traducció de *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, de Pierre Vilar.

1964 Max Cahner és expulsat d'Espanya pel seu activisme catalanista.

1969-1977 Responsable de la secció catalana d'Història i Literatura de la Gran Enciclopèdia Catalana.
Comença la seva tesi doctoral sobre la revolta de les Germanies, sota la direcció de Pierre Vilar.

1974 Membre de la Societat Arqueològica Lul·liana (Palma de Mallorca).

1975 Membre de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.

1975 Mor el pare, Agustí Duran i Sanpere.

1977 Professora d'Història de la Cultura a la Facultat de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona.

1979 Es doctora en Filosofia i Lletres (secció d'Història Moderna) amb la tesi *Les Germanies als Països Catalans*.

1980 Rep el Premi Extraordinari de Doctorat de la Facultat de Geografia i Història de Barcelona.

1980-1984 Max Cahner és nomenat conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

1982 Mor la mare, Hermínia Grau i Aymà.

1984 Separació i anul·lació del matrimoni amb Max Cahner.

1987 Ingressa a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona.

1989 Catedràtica de la primera Càtedra d'Edat Moderna, a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona.

1990 Membre electe de l'Institut d'Estudis Catalans, des d'on impulsa el *Reperi-tori de Manuscrits Catalans de l'Època Moderna* (MCEM), amb la col·laboració de Maria Toldrà.

2004 Es jubila de la Universitat de Barcelona.

2006 Rep la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA RELACIONADA AMB LA CONVERSA

Laia de AHUMADA, «Hermínia Grau i Aymà. Una figura que obre pas al nou segle», Carme Bergés Saura (dir): *Diàlegs amb la Casa Duran. Casa negra, casa blanca, d'Olga Olivera-Tabeni*. Catàleg. Cervera: Museu de Cervera, 2017, p. 10-15.

Alfonso COSTAFREDA, *Poesia completa*. Barcelona: Tusquets, 1990, p. 69.

Eulàlia DURAN i GRAU, «Introducció», Lluís NICOLAU D'OLWER, *Cartes a Hermínia Grau i Aymà*, ed. Eulàlia Duran i Montserrat Albet. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 9-51.

Agustí DURAN i SANPERE, *Tornant-hi a pensar. Evocacions de moments viscuts i altres escrits autobiogràfics*. Lleida: Pagès editors, 2007.

Diccionari de la traducció catalana, ed. Montserrat Bacardí i Maria Pilar Godayol. Barcelona: Grup 62, 2011, p. 253.

Entrevistes de memòria oral a Eulàlia Duran, Memoro. Banc de Memòria Oral, 2013: [http://www.memoro.org/es-ca/percorso_dett.php?ID=\(460\)](http://www.memoro.org/es-ca/percorso_dett.php?ID=(460))

Joan FUSTER, *Correspondència amb Max Cahner*, Edicions Tres i Quatre, Institut d'Estudis Catalans, 2012.

Josep M. MUÑOZ LLORET, «Eulàlia Duran. La història i els perdedors», *L'Avenç*, 37 (febrer 2012), p.12-23.

Teresa MUÑOZ LLORET, «Correspondència entre J. Ernest Martínez Ferrando i Hermínia Grau», *Llengua i Literatura: Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura*, 15 (2004), p. 333-396.

Josep M. MUÑOZ PUJOL, *Agustí Duran i Sanpere: Temps i memòria*. Barcelona: Proa, 2004.

Marta PESSARRODONA, «Hermínia Grau Aymà. De professió, escriure i rebre cartes», *Donasses*. Barcelona: Ediciones Destino, 2006, p. 124-133.

Josep SOLERVICENS, «Pòrtic», *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, ed. Maria Toldrà. València: Tres i Quatre, 2004.

Alan, YATES, et al. «A propòsit de Joan Fuster», *Quaderns d'Orientació valencianista*. València: Universitat de València, 2004, p. 45-46.

BIBLIOGRAFIA SELECTA D'EULÀLIA DURAN

1. [Amb Max CAHNER], «Un molí de Montserrat a la Segarra», *Germinabit* (gener-febrer 1958), p. 4-6, 12.
2. [Amb Max CAHNER], «La Guerra Gran a través de la poesia de l'època (1793-1795)», *Germinabit*, 58 (gener 1959), p. 3-5.
3. «Les sèries documentals de l'Arxiu Històric de Mallorca referents a la repressió de la Germania», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 33 (1972), p. 550-557.
4. [Amb Max CAHNER], «La fi de l'Edat Mitjana i el Renaixement», dins Agustí DURAN i SANPERE (dir.), *Història de Barcelona*, I: *De la Prehistòria al segle XVI*. Barcelona: Aedos, 1975, p. 406-525.
5. «La guerra de les Germanies i la seva interpretació», *Randa*, 1 (1975), p. 25-62.
6. Cristòfor DESPUIG, *Los coloquios de la insigne ciudad de Tortosa*, ed. Eulàlia Duran. Barcelona: Universitat de Barcelona; Curial, 1981.
7. «El segle XVI» i «El segle XVII», dins Albert BALCELLS (coord.), *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*, 2. Barcelona: EDHASA, 1981, p. 995-1152, 1203-1215.
8. «Joan Binimelis i la guerra de les Germanies a Mallorca», *Randa*, 12 (1981), p. 89-123.
9. *Les Germanies als Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1982.
10. «Aspectes ideològics de les Germanies», *Pedralbes*, 2 (1982), p. 53-67.
11. «Unes cartes amoroses del segle XVI en català», *L'Espill*, 15 (1982), p. 25-51.
12. «Entorn de la figura de l'Encobert», *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, III (*Estudis Universitaris Catalans*, 25). Barcelona: Curial, 1983, p. 147-167.
13. [Amb Agustí DURAN i SANPERE], *La passió de Cervera. Misteri del segle XVI*. Barcelona: Curial, 1984.
14. Les cròniques valencianes sobre les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia (segle XVI). València: Edicions Tres i Quatre, 1984.
15. Lluís Ponç d'Icard i el «*Llibre de les grandeses de Tarragona*». Barcelona: Curial, 1984.
16. «L'erasmisme als Països Catalans», dins *Erasmisme i l'erasmisme. Una col·laboració interdepartamental*. Barcelona: Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona; Universitat de Barcelona, 1986, p. 41-65.
17. *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1987.
18. «Dues novel·les desconegudes del canonge valencià Jordi Centelles (vers el 1500)», *Els Marges*, 36 (1987), p. 21-37.
19. «Antoni Agustí i els cercles humanístics catalans», *Jornades d'Història «Antoni Agustí i el seu temps (1517-1586)»*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Promociones Publicaciones Universitarias, 1988, p. 261-274.
20. Antonio BECCADELLI, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, ed. Eulàlia Duran i Mariàngela Vilallonga, apèndix de Joan Ruiz Calonja. Barcelona: Editorial Barcino, 1990 (Els Nostres Clàssics, A, 129).
21. *Sobre la mitificació dels orígens nacionals catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991.
22. «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», *Miscel·lània Joan Fuster*, III, ed. Antoni Ferrando i Albert G. Hauf. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat *et alii*, 1991, p. 241-265.
23. «La difusió de l'obra de Pere Tomic: edicions i manuscrits», *L'Avenç*, 165 (desembre 1992), p. 32-34 i 51-53.
24. Miquel BATLLORI, *Obra completa*, 20 vol., dir. Eulàlia Duran, coord. Josep Soler-vicens. València: Edicions Tres i Quatre, 1993-2004.
25. «Antonio Agustín y su entorno familiar», dins M. H. CRAWFORD (ed.), *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform*. Londres: The Warburg Institute; University of London, 1993, p. 5-19.
26. «Joan Binimelis i la seva història de Mallorca», *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 49 (1993), p. 485-496.
27. «La cort reial com a centre de propaganda monàrquica: la participació morisca en l'exaltació messiànica dels Reis Catòlics», *Pedralbes*, 13/II (1993), p. 505-514.
28. «La Passió ceriverina del segle XVI», dins *Guia Històrica de Cervera: dels orígens als nostres dies*, dir. Teresa Salat i Blanca Cuñé. Cervera: Centre Municipal de Cultura de Cervera; Diputació de Lleida, 1993, p. 108-109.
29. «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana», *Actes del I Congrés d'història del notariat català*. Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 321-331.
30. «La historiografia catalana en el pas del Renaixement al Barroc: el poema èpic de Joan Pujol (1573)», dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, ed. Carlos Romero i Rossend Arqués. Pàdua: Programma, 1994, p. 271-280.
31. Lluís NICOLAU D'OLWER, *Cartes a Herminia Grau i Aymà*, ed. Eulàlia Duran i Montserrat Albet. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
32. [Amb Montserrat ALBET], «Epistolari entre Josep Carner i Lluís Nicolau d'Olwer»,

dins *Epistolari de Josep Carner*; II, ed. Albert Manent i Jaume Medina. Barcelona: Curial, 1995, p. 393-432.

33. «Narcís Feliu de la Penya, historiador i polític», *Afers*, 20 (1995), p. 73-86.

34. «Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI», *Recerques*, 32 (1995), p. 7-18.

35. «Realitat i ficció en la novel·la castellana *Qüestión de amor* (València 1513)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45 (1995-1996), p. 389-407.

36. [Amb Josep SOLERVICENS], *Renaixement a la carta*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Vic: Eumo, 1996.

37. [Amb Joan REQUESENS], *Profecia i poder al Renaixement: texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*. València: Eliseu Climent editor, 1997.

38. «Renaixement i Barroc: la il·lusió de la modernitat», dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la cultura catalana, II: Renaixement i Barroc*. Segles XVI-XVII. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 119-144.

39. «El silenci eloqüent. Barcelona en la novel·la *Los diez libros de fortuna d'amor* d'Antonio Lofrasso (1573)», *Llengua & Literatura*, 8 (1997), p. 77-100.

40. «La valoració renaixentista d'Ausiàs Marc», *Homenatge a Arthur Terry, I (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, 35)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 93-108.

41. *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, 5 vol., dir. Eulàlia Duran, coord. Maria Toldrà. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Universitat de Barcelona; Institut Joan Lluís Vives, 1998-2008.

42. «Les perplexitats de Joan Fuster», *Caplletra*, 24 (1998), p. 117-124.

43. «Una refutació valenciana de l'Islam (segle XV)», *Bulletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 74 (1998), p. 141-160.

44. «Una singular narració coetània del procés d'unió de les corones de Castella i d'Aragó sota els Reis Catòlics en clau de fauna d'animals», *Miscel·lània Joan Ainaud de Lasarte, I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat et alii, 1998, p. 459-468.

45. *Agustí Duran i Sanpere, semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.

46. «Els conceptes d'Espanya en el segle XVI», *L'Avenç*, 244 (febrer 2000), p. 27-34.

47. «La imatge del rei Alfons», *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo: XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona*, II. Nàpols: Paparo Edizioni, 2000, p. 1401-1418.

48. «Nota preliminar», dins Vicent GARCIA, rector de Vallfogona, *L'harmonia del Parnàs*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de València; Edicions Universitat de Barcelona, 2000, p. 7-8.

49. Joan Baptista ANYÉS, *Obra profana. Apologies, València 1545*, ed. Eulàlia Duran i Martí Duran. Barcelona: Universidad Nacional de Educación a Distancia; Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2001.

50. [Amb Josep SOLERVICENS], «L'obra completa de Miquel Batllori», dins *La saviesa de Batllori*. València: Editorial Saó, 2001, p. 175-185.

51. «Breus notes biogràfiques», dins *Clarianes de la memòria. Catàleg de l'exposició Any Duran i Sanpere*, guió Eulàlia Duran i M. Teresa Salat. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2001, p. 19-27.

52. «El mil·lenarisme al servei del poder i del contrapoder», dins *Congreso internacional De la unión de coronas al imperio de Carlos V*, II, coord. Ernest Belenguer. Madrid: Sociedad Estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 293-308.

53. «La consolidació d'un museu comarcal», dins *Cervera. Tresors secrets. La formació d'un museu*. Cervera: Museu Comarcal de Cervera, 2001, p. 5-11.

54. «Patriotisme i historiografia humanística», *Manuscrits*, 19 (2001), p. 43-58.

55. «El salvament del patrimoni històric a Cervera durant la guerra del 1936-1939 a partir de l'epistolari entre Agustí Duran i Sanpere i Frederic Gómez Gavernet», dins *Jaume Magre en el record*, ed. Àngels Santa. Lleida: La Paeria, Ajuntament de Lleida, 2002, p. 301-315.

56. Lluís NICOLAU D'OLWER i Ferran CUITO i CANALS, *Epistolari de l'exili francès (1941-1946)*, ed. Eulàlia Duran i Mireia Campabadal. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

57. «La ciutat ideal», *Barcelona Quaderns d'història*, 9 (2003), p. 253-267.

58. «Un col·loqui satíric valencià de Joan Baptista Anyés (1543)», dins *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, I. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 371-387.

59. *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, ed. Maria Toldrà, pròleg de Josep Solervicens. València: Edicions Tres i Quatre, 2004.

60. «Historiografia dels temps de l'Humanisme», dins *Història de la historiografia catalana*, dir. Albert Balcells. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 77-92.

61. «L'historiador de la cultura», dins Alan YATES et alii, *A propòsit de Joan Fuster*. València: Universitat de València, 2004, p. 29-48.

62. «La funció de les llegendes en la historiografia», *Estudi General*, 23-24 (2004), p. 63-79.

63. «Historiografia catalana del segle XVI. Els antiquaris», dins *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, ed. Tomàs Martínez Romero. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I; Fundació Germà Colón Domènech, 2005, p. 153-173.

64. *Repertori de manuscrits catalans (1620-1714)*, dir. Eulàlia Duran, compilació de Maria Toldrà, amb la col·laboració d'Anna Gudayol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006.
65. «Quatre Àngeles Borja coetànies, entreparentes i conspícues», *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians* [en línia], 1 (2006-2007), p. 121-137.
66. «Literatura memorialística sobre les Germanies», *Miscel·lània Joaquim Molas, 2 (Estudis de llengua i literatura catalanes, 57)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 49-65.
67. «The Borja Family: Historiography, Legend and Literature» / «La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari», *Catalan Historical Review*, 1 (2008), p. 63-79 i 212-222.
68. «Els Borja i els escriptors valencians coetanis», *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians* [en línia], 2 (2008-2009), p. 21-38.
69. «En el 500 aniversari del naixement de Cristòfor Despuig, humanista del Renaixement», *Revista de Catalunya*, 262 (juny 2010), p. 11-21.
70. *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*, dir. Pere Molas, Eulàlia Duran i Josep Massot. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres; Fundació Noguera, 2012.
71. «Francesc de Borja segons la societat barcelonina coetània», dins *Francesc de Borja (1510-1572), home del Renaixement, sant del Barroc / Francisco de Borja (1510-1572), hombre del Renacimiento, santo del Barroco. Actes del Simposi Internacional (Gandia, 25-27 d'octubre – València, 4-5 de novembre de 2010)*, ed. Santiago La Parra i Maria Toldrà. Gandia: CEIC Alfons el Vell; Institut Internacional d'Estudis Borgians; Acció Cultural Espanyola, 2012, p. 463-481.
72. «L'Anticrist en el context de la Reforma (protestant) i de la Contrareforma», dins *Itineraris*, ed. Eulàlia Duran i Maria Toldrà. València: Edicions Tres i Quatre, 2012, p. 137-155.
73. *Joan Fuster, semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013.
74. «Agustí Duran i Sanpere (1887-1975): història urbana», *Barcelona Quaderns d'història*, 20 (2014), p. 247-260.
75. [Amb Maria TOLDRÀ], «Pòrtic», dins *Joan REQUESENS I PIQUER, El poder i la profecia: de la teoria a la pràctica borgiana*. València: Edicions Tres i Quatre; Institut Internacional d'Estudis Borgians, 2016, p. 7-11.

